

თემურ ხუციშვილი   კახა შენგელა

მარიამ ციხაძე   შალვა მაჭავარიანი

შატბერდის მონასტერი

მასალები, იდენტიფიკაცია,
კვლევის კერძოპროექტები

ISBN - 99940-861-1-1

შატბერდის მონასტერი
მასალები, იდენტიფიკაცია, კვლევის
პერსპექტივები

SHATBERDI MONASTERY
Materials, Identification, Prospects of Studies

Temur Khutsishvili   Kakha Shengelia
Mariam Tsibadze   Shalva Machavariani

SHATBERDI MONASTERY
Materials, Identification, Prospects of Studies

Caucasus University Publishing House
Tbilisi 2006

თემურ ხუციშვილი კახა შენგელია
მარიამ ციხაძე შალვა მაჭავარიანი

შატბერდის მონასტერი
მასალები, იდენტიფიკაცია, კვლევის
პერსპექტივები

კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი – 2006

რედაქტორი: დოქტორი თ. ბერიძე

წინამდებარე ნაშრომში თავმოყრილია მასალები IX საუკუნეში გრიგოლ ხანძთელის მიერ აგებულ შატბერდის ღვთისმშობლის მონასტრის შესახებ. განხილულია შატბერდის მონასტრის იდენტიფიკაციის საკითხი და კვლევის პერსპექტივები.

ნაშრომის პირველი ვერსია სტატიის სახით გამოქვეყნდა თბილისის ილია ჭავჭავაძის სახ. ენისა და კულტურის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის სამეცნიერო შრომათა კრებულში- „საისტორიო შტუდიები“, V, 2004.

გარეკანის პირველ გვერდზე: შატბერდის მონასტრის ღვთისმშობლის ტაძრის საკურთხევლის აბსიდი და სამხრეთის მკლავი, მთაზე ბოსელთას ციხე.

ბოლო გვერდზე: შატბერდის მონასტრის ღვთისმშობლის ტაძრის სამხრეთის მკლავი.

ინგლისურად თარგმნა: ხათუნა ბასილაშვილმა

საგამომცემლო ჯგუფი: გიორგი ჟღენტი, თემურ ჩოხელი

გამოყენებულია: თემურ ხუციშვილის, ვიქტორია შტორმის, კახა შენგელიას, შალვა მაჭავარიანის, მაკა ციბაძის, მანანა ასპანიძის ფოტოსურათები.

© თემურ ხუციშვილი, კახა შენგელია, მარიამ ციბაძე, შალვა მაჭავარიანი, 2006

© კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2006

ISBN - 99940-861-1-1

შატბერდის მონასტრის ღაბრესების ისტორია

ცნობილია, რომ თურქეთის რესპუბლიკის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დღევანდელი ართვინის (Artvin), ერზურუმის (Erzurum), არტანის (Ardahan) და ყარსის (Kars) რაიონებში, მდებარეობდა ისტორიული საქართველოს მხარეები: ტაო, სპერი, თორთომი, კლარჯეთი, ლიგანის ხევი, შავშეთი, არტანი და კოლა, აგრეთვე, სამცხის, ერუშეთის და ჯავახეთის ნაწილი. ამ რეგიონში დღემდე შემორჩენილი ქართული წარმოშობის ორასამდე მონასტრის, ეკლესიისა, ციხისა თუ კოშკის ნაშთები, მათ შორის ისეთი სახელგანთქმული ძეგლები, როგორცაა ოშკი, ხახული, ოთხთა, პარხალი, ბანა, იშხანი, ტბეთი, ხანძთა, ოპიზა, დოლისყანა, შატბერდი, არტანუჯი... (იხ. რუკა №1).

VIII საუკუნეში ცენტრალურ ქართლში არაბების ბატონობის გამო ქართლის კულტურული და პოლიტიკური ცენტრი აშოტ I კურაპალატის ინიციატივით ბიზანტიასთან ახლოს, კლარჯეთში ინაცვლებს.¹ (იხ. რუკა №2).

VIII-IX სს. არაბებს გამორიდებული გრიგოლ ხანძთელი და მისი მოწაფეები კლარჯეთში იწყებენ ეკლესიებისა და მონასტრების ფართომასშტაბიან მშენებლობას („კლარჯეთის ათორმეტი უდაბნო“).

პირველწყარო კლარჯეთის უდაბნოების ისტორიის შესწავლისათვის არის გიორგი მერჩულეს „შრომაჲ და მოღუაწებაჲ ღირსად-ცხორებისაჲ... გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ, ხანცთისა და შატბერდის აღმაშენებლისაჲ“.

„შრომაჲ“ 951 წელსაა დაწერილი. მის XII ს.-ში გადაწერილ ვარიანტს 1845 წელს პაღესტინაში, ჯვრის მონასტერში მიაკვლია ლექსიკოგრაფმა ნიკო ჩუბინაშვილმა.

---

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II წიგნი, თხზულებანი 12 ტომად., ტ. II, 1983 წ., გვ. 93.

1902 წელს ნიკო მარმა ეს ხელნაწერი აღწერა და მეცნიერულად გამოსცა.²

შატბერდის და ხანძთის მონასტრების აღმშენებელი უშუალოდ გრიგოლ ხანძთელია.

ლ. მენაბდის შეფასებით, ოპიზასთან ერთად ხანძთის მონასტერი მთელი კლარჯეთის „სამონასტრო კოლონიზაციის საყრდენი ბაზა იყო“.³ ხანძთის მონასტრის მიდამოები მცირეშიწიანი და მწირია:

„...ხოლო სათესავი ყანად და სათიბელი ქუეყანად რადთურთით არა არს, არცა იქმნების ღირლოლოვანთა მათ ფიცხელთა მწუერვალთა მათ დადოსათა“⁴

აშოტ კურაპალატმა, იცოდა რა, გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის მნიშვნელობა, ქართული სახელმწიფოს შენების საქმეში, სათანადოდ დააფასა მისი საქმიანობა:

„შეწირნა ადგილნი კეთილნი და შატბერდისა ადგილი აგარაკად ხანძთისა“.⁵

აშოტ კურაპალატის მკვლევლობის შემდეგ (826 წ.), შატბერდის მონასტრის მშენებლობა აშოტის ძემ, ბაგრატ კურაპალატმა ითავა გრიგოლ ხანძთელის რჩევით:

„აწ ამას ვითხოვ შენგან: არს აშოტ კურაპალატისა შეწირული აგარაკი ხანძთას და იქმნების კეთილად მონასტრად. უკუეთუ მიბრძანოს მეფობამან შენმან, აღვაშენო სადიდებლად ღმრთისა და საცხორებლად სულისა შენისა“...

„სიხარულით უბრძანა ბაგრატ კურაპალატმან შენებად მისი და მისცა ყოველივე საჭმარი საშენებლად. და რაჟამს მივიდა ნეტარი მამად გრიგოლ შატბერდს... ჯუარი დასწერა ადგილსა მას ჩინებულსა და იწყეს საქმედ ეკლესიისა და სენაკებსაცა“.⁶

---

² Георгий Мерчуле, Жизнь св. Григория Хандзтийского, перевод Н. Марра, МАК, вып. VII, С.Пет. 1911.

³ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962, გვ. 396.

⁴ გიორგი მერჩულე, შრომად და მოღვაწეობად... გრიგოლისი..., ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლები, წიგნი I, (V-X სს.), ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 262.

⁵ იქვე, გვ. 262.

⁶ იქვე, გვ. 273.

შატბერდის მონასტერი ღვთისმშობლის სახელზე ეკურთხა, რაც ჩანს შატბერდის კრებულის იოანე ბერაისეულ ანდერძში.

„მე ცოდვილი... იოვანე ბერაი, და გავასრულე წმიდად ესე წიგნი... მოღუაწებითა... ღვდის ძმისა ჩემისა მიქაელისა და ძმისა ჩემისა დავითისითა... შევწირე] [შატბერდს საყოფელსა წმიდისა [ღ-თისმშობლისასა] რომელსაცა შინა აღვიზარდე... სალოცველად მეფეთა [ჩუენთა] ბაგრატ მეფისა და ყოველთა შეილთა] მათათჳს...“⁷

გრიგოლ ხანძთელისა და მისი მოწაფეების მიერ აგებულ თუ განახლებულ მონასტრებს, კლარჯეთის თორმეტ სავანეს, მათი განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო „საქართველოს სინაჲ“ ეწოდა. შატბერდი მათშიც გამორჩეული იყო. გიორგი მერჩულეს სიტყვებით:

„არს იგი სიქადულ ყოლადგე მახლობელთა მონასტერთა“.⁸

---

⁷ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექციისა, ტ. II, SN№1141, ე. მეტრეველის რედაქციით, თბ. 1961. გვ. 39. ასევე თ. უორდანი, ქრონიკები, ტ. 1, ტფილისი, 1892, გვ. 102.

⁸ გიორგი მერჩულე, შრომაჲ და მოღუაწებაჲ... გრიგოლისი..., ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლები, წიგნი I, (V-X სს.), ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 313.

შატბერდი – მწიბნობრობის დიდი კერა

აკად. კ. კეკელიძე მიიჩნევდა, რომ „...უდიდესი ნაწილი იმ საგანძურისა, რაც ჩვენ მოგვეპოვება მეცხრე-მეათე საუკუნიდან, შექმნილია ამ [ტაო-კლარჯეთის] მონასტრებში. აქ ჩამოყალიბდა საგანგებო ტაო-კლარჯეთის სალიტერატურო სკოლა,... ეროვნულ ნიადაგზე აღმოცენებული, რომელმაც შეიმუშავა თავისი საკუთარი გრამატიკა, ენა, ხელი და მიმართულება. ქართველთა შემოქმედებითი ენერგია იმდენად გაიზარდა ამ მონასტრებში, რომ ტაო-კლარჯეთის საზღვრებში ის ვეღარ დაეტია,... გადმოვიდა თავის კალაპოტიდან და ფართო ნაკადით გადავიდა მცირე აზიის სხვადასხვა პუნქტებში და მერე ათონის ნახევარკუნძულზე, სადაც მან შექმნა ჩვენი მწერლობის ახალი ცენტრი ივერიის მონასტრის სახით. ათონის სამონასტრო და სალიტერატურო წრე თავდაპირველად წარმოადგენდა ვეებერთელა ტაო-კლარჯეთის საეკლესიო ხის ერთ შტოს“.⁹

შატბერდში, და საზოგადოდ ტაო-კლარჯეთში, IX-X სს. წარმოებულმა სასულიერო, მთარგმნელობითმა და სამწერლო მოღვაწეობამ მნიშვნელოვანწილად შეამზადა იდეოლოგიური საფუძველი საქართველოს ოქროს ხანად წოდებულ XI-XII სს. დამოუკიდებელი ეროვნული სახელმწიფოს შექმნისათვის.

შატბერდი იყო უმნიშვნელოვანესი რელიგიური და მწიგნობრობის კერა. აკად. ა. შანიძე სამართლიანად შენიშნავს, რომ აქედან ვრცელდებოდა ქართული წიგნები „...არა მარტო ჭოროხის ხეობისა და მტკვრის სათავის ქართულ პროვინციებში, არამედ... საქართველოს სხვა კუთხეებშიც“¹⁰

---

⁹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ძველი მწერლობა, ტომი პირველი, 1941, გვ. 88-89.

¹⁰ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა ა. შანიძემ, 1945 წ., გვ. 012

აკად. ნ. მარის სიტყვებით „შატბერდმა... ნიადაგი შეამზადა საქართველოს დასავლეთთან, ბიზანტიის კულტურასთან დასახლოებლად და ამავე დროს ინარჩუნებდა და აღორძინებდა ძველ კავშირებს ქართული აზრისას სომხურთან და საერთოდ აღმოსავლურთან. ...ამ ლიტერატურულმა ცენტრმა ნაყოფიერი როლი ითამაშა საქართველოს შემდგომ კულტურულ აღმავლობაში.“¹¹

შატბერდში დაიწერა „შატბერდის კრებული“, გადაიწერა ადიშის (897 წ.), ჯრუჭის (936 წ.), პარხლის (973 წ.) ოთხთავები; შემონახულთაგან უძველესი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ (IX ს.) და სხვა, საქართველოსა თუ საზღვარგარეთის სიძველეთა საცავებში დღემდე შემონახული ფასდაუდებელი ხელნაწერები.

შატბერდის კრებული (973-976 წწ.):

თ. ჟორდანიას აღწერით, კრებული შეიცავს 15 ორიგინალურსა თუ თარგმნილ თხზულებას. „973 წ. ახლომახლო დროებში უნდა იყოს დაწერილი... შატბერდის კრებული, ალექსი მესხიშვილის მიერ წერა-კითხ. საზოგადოებისადმი შემოწირული (№1141) ტყავის ხელნაწერი ორ სვეტად, in folio, გვ. 1-581; ამათში 1-256 ასომთავრულად... დაწერილი და დანარჩენი ხუცურ ნუსხა ხელით; ...ხელნაწერში მოთავსებულია... საკითხავები: შესაქმე 30 თავად, ... ეპიფანე კვიციანისა „ათორმეტთა თჳალთათჳს“, ... ბასილი კესარიელ ეპისკოპოსისა „მკვეცთათჳს სახისა სიტყუად წიგნთაგან“, ... შემოკლებული ისტორია ძველის აღქმისა, ... იპოლიტეს განმარტებანი კურთხევათათჳს, ... მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ... ცხოვრება იაკობ ნისიბელისა, ... „თარგმანებაჲ დავითის ფსალმუნებისჲ ეპიფანე კვიციანისა“.¹²

კრებულს ახლავს ანდერძი, საიდანაც ირკვევა, რომ იგი ცნობილი კალიგრაფის იოანე ბერაის გადაწერილია (იხ. გვ. 7).

---

¹¹ Н. Марр. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию. МАК. вып. VII, С.Пет. 1911, გვ. 139.

¹² თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ტ. I, 1892 წ. გვ. 99.

კრებულის მინაწერები ისტორიულ ცნობებსაც გვაწვდიან. კრებულის პირველ გვერდზე არის X ს.-ის მხედრული წარწერა:

„ჩ ტე ... ადიდე ... ეე [ერისთავთ ერისთავი] კ კე [კახეთის მეფე კვირიკე III] რ ლისა ბრძანებით... შეიმოსა წიგნი ესე კელითა მიქ ლისითა“.¹³

„...კვირიკე შატბერდზე... ზრუნავს... ტაო-კლარჯეთში ცხოვრობს, იქ არის გადასახლებული (მას შემდეგ რაც ბაგრატ მეფემ 997 წ. კახეთი დაიმორჩილა და „წარმოიყვანა კვირიკე და დაიმჭირა თვისსა კარსა ზედა“.¹⁴

იოანე ბერაის გადაწერილ ამ კრებულს (SN^o1141) ექვთიმე თაყაიშვილმა „შატბერდის კრებული“ უწოდა. მასში თავმოყრილი მრავალი თარგმნილი თუ ორიგინალური ძეგლი 973-976 წწ. პერიოდშია დაწერილი ან გადაწერილი.

ადიშის ოთხთავი (897 წ.)

ხელნაწერი ბოლოს ინახებოდა სოფ. ადიშის ეკლესიაში (რის გამოც მას ადიშის ოთხთავი ეწოდა). ამჟამად დაცულია მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. ადიშის ოთხთავზე დიდძალი ლიტერატურაა გამოცემული.¹⁵ ხელნაწერი დაათარღიდა აკად. კ. კეკელიძემ.¹⁶ ოთხთავის მომგებლად ითვლება სოფრონ შატბერდელი (იხ. გვ. 16). ოთხთავი თარგმნილია ლათინურადაც.¹⁷

ჯრუჭის ოთხთავი (936 წ.)

ოთხთავი გაბრიელ შატბერდელს გადაუწერია გრიგოლ მირდატის ძის დაკვეთით. მინაწერი გვამცნობს:

---

¹³ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. II, №1141, მინაწერი, გვ. 40.

¹⁴ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ტ. I, ტფილისი, 1892, გვ. 107.

¹⁵ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962, გვ. 415.

¹⁶ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდელი ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა ა. შანიძემ, 1945 წ., გვ. 012

¹⁷ Molitor J., Das Adysh-Tetraevangelium. New Übersetzt und mit altgeorgischen Paralleltexten Verglichen, OC, 37 (1953).

„ღირს ვიქმენ მე გრიგოლ დაწერად წაჲ ესე სახარებაჲ კელითა გაბრიელ მღვდელთა ნარჩევისაჲთა. ...დაიწერა შატბერდს კელითა უცბად მხსრეკელისა გაბრიელისითა მეფისა ჩემისა სუმბატის სალოცველად. ...დასაბამითგან წელნი იყვნეს :ხვამ:...”¹⁸

ეს ხელნაწერი ოსმალთა ტყვეობიდან დაუხსნია ქ. ხოროსანში იოანე არწიშვილს, უკანასკნელად ინახებოდა ჯრუჭის მონასტერში, საიდანაც 1920წ. ჩამოიტანა ე. თაყაიშვილმა. აწ დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში, H №1660.¹⁹ (იხ. სურ. №1).

პარხლის ოთხთავი (973 წ.)

გადაწერილია შატბერდში ცნობილი კალიგრაფის იოანე ბერაის მიერ პარხლის მონასტრისთვის:

„მე, ივანე-ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დავწერე და პარხალს შევწირე სალოცველად ყოველთა ძმათა შატბერდელთა“.²⁰

ხელნაწერი ოსმალთა ტყვეობიდან დაიხსნა ვახუშტი აბაშიძემ. 1889 წ. ოთხთავი აღმოაჩინა ე. თაყაიშვილმა ზემო ჭალაში. 1922წ. ხელნაწერი შესაძენად მიუტანეს გერმანიის კონსულს თბილისში ფონ ვესენდონკს (O.G.von Wesendonk), რომელმაც ღირებულების დასადგენად უნივერსიტეტში მიიტანა და აქ კ. კეკელიძემ და ა. შანიძემ დაატოვებინეს. ახლა ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში (AN №1453).²¹

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“

ქართველთა განმანათლებლის, წმ. ნინოს ცხოვრების ყველაზე ძველი რედაქცია შემონახულია შატბერდის კრებულში მოთავსებულ თხზულებაში - „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. „ამ ძველ რედაქციას... უწოდებენ

¹⁸ თ. ჟორდანი, ქრონიკები, ტ. 1, ტფილისი, 1892, გვ. 89.

¹⁹ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962, გვ. 421-422.

²⁰ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა, აღ. ბარამიძის რედაქციით, ტ. V, 1955 წ. AN №1453, პარხლის ოთხთავი. 973 წ. ანდერძი 2, გვ.3.

²¹ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962, გვ. 416-417.

შატბერდულ-ჭელოშურ რედაქციას. კ. კეკელიძისა და ა. ბარამიძის აზრით, ...ეს კრებული შედგენილია არა უადრეს მეცხრე საუკუნისა, დაახლოებით მის უკანასკნელ მეოთხედში. შედგენილია ტაო-კლარჯეთში, შატბერდის მონასტრის მოღვაწის მიერ“.²²

შატბერდში გადაწერილად ითვლება: ახალგორის ეკლესიაში დ. ბაქრაძის ნაპოვნი ქსნის ოთხთავი (ქხა, AN^o509, სავარაუდოდ მე-9-10 სს)²³, გურიაში, უდაბნოს სავანეში 1873წ. დ. ბაქრაძის ნაპოვნი ჰომილეტიკური კრებული – უდაბნოს მრავალთავი (ქხა, AN^o1109, გადაწერილი მე-10ს-ში)²⁴, მოსე ხანძთელის მიერ 1085წ. „დიდებულსა ლავრას შატბერდისათჳს“ გადაწერილი „საწელიწადო საწინასწარმეტყველო“ (ქხა, HN^o1350), პ. კარბელაშვილმა²⁵ და ა. ხახანაშვილმა²⁶ სვანეთში ნახეს XII-XIII სს. ხელნაწერი გამოკრეფილი საკითხავები (ქხა S-N^o4939), რომლის ანდერძი ასე იკითხება:

„ადიდენ ღმერთმან სული გიორგი მამამთავრისა, მროელისა... ბრძანებითა მათისა აღიწერნეს ესე ლავრასა დიდსა შატბერდსა“.²⁷

საინტერესოა, რომ XII-XIII სს.-ებში შატბერდი კვლავ დიდ ლავრად მოიხსენიება.

---

²² კ. კეკელიძე, ა. ბარამიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, (V-XVIII სს.), თბილისი, 1969 წ. გვ. 85-89.

²³ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962, გვ. 421.

²⁴ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლენხუმ-სვანეთში 1910 წელს., პარიზი, 1937, გვ. 309.

²⁵ პ. კარბელაშვილი, სვანეთში ორი კვირით, „ივერია“, 1903 წ., №236.

²⁶ А. Хаханов, Сванетские рукописные евангелия, МАК, X, 1904, დამატება, გვ. 22.

²⁷ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ძველ ხელნაწერთა საცავების გზამკვლევი, თბ., 1951 წ. გვ. 80.

შატბერდში მოღვაწე მამები

IX-XI სს. შატბერდში მოღვაწეობდნენ საეკლესიო მამები და მწიგნობრები, რომლებიც ცნობილნი იყვნენ არა მარტო ქართულ, არამედ ბიზანტიასა და აღმოსავლეთის ქრისტიანულ სამყაროშიც.

შატბერდში მოღვაწეთაგან უპირველესი მისი აღმშენებელი წმ. მამა გრიგოლ ხანძთელია. შატბერდი მას განსაკუთრებულად უყვარდა და

„უმრავლესთა დღეთა შატბერდს იყოფინ“²⁸.

გრიგოლმა სიცოცხლის ბოლო წლები აქ გაატარა. ცნობილია, რომ როდესაც ხანძთელმა ბერებმა ღრმად მოხუცებულ გრიგოლს ხანძთის მონასტერში წაყვანა დაუპირეს. იგი

„შვიდა წმიდად ეკლესიად და ცრემლით თავი თვის დაჰვედრა მას“²⁹.

ხოლო შემდეგ წმინდა მამა ასე დაემშვიდობა მის უსაყვარლეს საგანეს:

„...და მერმე შატბერდსა ჯუარი დასწერა და ჰრქუა: კეთილად აღორძინდი შატბერდო. ... არღარა იხილო პირი ჩემი ვორციელად. ... აწ დადაცათუ ვორცითა განგეშორები, ხოლო სულითა მარადის შენ თანა ვარ ...“³⁰

შატბერდის საგანეში დაუწყია მოღვაწეობა იოანე ზოსიმეს (X ს.). პავლე ინგოროყვას სიტყვებით: „ეს ირკვევა იოანე ზოსიმეს ერთი ჰიმნოგრაფიული კრებულის ანდერძის მიხედვით. ... შემდეგ [იოანე-ზოსიმე] გადასულა იერუსალიმში. ... უფრო გვიან იგი გადადის სინას მთის ქართულ კოლონიაში“³¹.

პ. ინგოროყვას მხედველობაში აქვს იოვანე-ზოსიმეს ანდერძი X ს. ლიტერატურული კრებულიდან

---

²⁸ გიორგი მერჩულე, შრომაჲ და მოღვაწეობაჲ... გრიგოლისი..., ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლები, წიგნი I, (V-X სს.), ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 308.

²⁹ იქვე, გვ. 310.

³⁰ იქვე, გვ. 310.

³¹ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ.352

(შემდგენელი და რედაქტორი იოვანე-ზოსიმეა). ანდერძი ახლავს კრებულის თხზულებას „ღამისა ჟამთა...“.

„აწ ესე ნიშნები ზედა ღამიც სასწავლელად... რომელ მიწყებით განწესებულთა ჟამთანი არიან ფსალმუნნი და კანონი და ზედა ლოცვანი, რომელსა შატბერდელნი დაყუდებულნი ცხადად ილოცვენ“.³²

აქვე მოღვაწეობდა მიქაელ მოდრეკილი (X ს.), რომლის მიერ შედგენილ საგალობელთა კრებულს თედო ჟორდანია ასე ახასიათებს:

„ამისთანა ძველი და უცხო კრება საგალობელთა არა ვგონებ მეორე მოიპოვებოდეს ევროპიელთ მუზეუმებში ...“³³

აკად. კ. კეკელიძის აზრით მიქაელ მოდრეკილის ჰიმნები „პოეტური აღმაფრენით და საღვთისმეტყველო სპეკულაციის სიღრმე-სიღიადით, ასევე სტილის სიღამაზითა და მოხდენილობით, არაჩვეულებრივ მოვლენად შეიძლება ჩაითვალოს ჩვენს მწერლობაში“.³⁴

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ კ. კეკელიძე მიქაელ მოდრეკილს არ თვლიდა შატბერდელ მოღვაწედ. მისი აზრით „...მიქელ მოდრეკილი არის ის მიქელი, ძე იოანე ვარაზგაჩესი და ძმა ექვთიმე ათონელისა, რომელიც 978 წელს ოშკის ლავრაში ჩანს და რომელიც მოხსენებულა ათონის ბიბლიის ანდერძში ამნაირად: „მიქელ ძე ვარაზგაჩესი. დიდი სიტკბოებად მიჩუენეს ამის წიგნის შრომასა“. ... ამრიგად მიქელ მოდრეკილი არის ოშკის მოღვაწე...“.³⁵

დიდ ქართველ ჰიმნოგრაფს, მიქაელ მოდრეკილს ახსენებს მისი დისწული, კალიგრაფი იოანე ბერაი „შატბერდის კრებულის“ ანდერძში. (იხ. ზემოთ. გვ. 11):

ცალკე აღნიშვნის ღირსია დიდი საეკლესიო მოღვაწის გიორგი მთაწმინდელის (XI ს.) მიმართება შატბერდის მონასტერთან. გიორგი მთაწმინდელი საეკლესიო

---

³² ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, ტომი I, №34, დამატება I, 3, შნშ. 2. გვ. 132.

³³ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. 1, ტფილისი, 1892, გვ. 111.

³⁴ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ძველი მწერლობა, ტომი პირველი, 1941, გვ. 157.

³⁵ იქვე, გვ. 157.

საქმეების მოსაგვარებლად ქართველთა მეფემ ბაგრატ IV-მ, XI ს.-ის შუა წლებში ათონიდან მოიწვია.

ბაგრატ IV გიორგი მთაწმინდელს განსაკუთრებულ პატივს მიაგებდა:

„შემდგომად ზამთრისა აღმო-რად-ვიდა ღმრის-მსახური მეფე კუალად ქართლადგე, მოუწოდა ბერსა [გიორგი მთაწმინდელს] წინაშე მისსა და მისცნა ადგილნი შუენიერნი, ლავრანი დიდებულნი განსასუენებლად და საყოფელად მისა, პირველად ნებჲ ქართლს შინა და შემდგომად მცირედისა შატბერდი, დიდებული ლავრაჲ კლარჯეთს შინა“³⁶

შატბერდში მოღვაწე მამებიდან გამორჩეული იყო სოფრონ შატბერდელი. გიორგი მერჩულე მას დიდ სოფრონად იხსენიებს:

„...დიდი სოფრონ ...შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმაშენებელი და უკუნისამდე გურგუნი მისი“³⁷

სოფრონი „ადიშის ოთხოავის“ მომგებელიცაა და შატბერდის მონატრის განმაახლებელიც X ს.-ის I ნახევარში.

შატბერდელ მოღვაწეთა შორის ყურადღების იმსახურებენ X-XI სს. სახელგანთქმული კალიგრაფები და გადაშწერები იოანე ბერაი, გრიგოლ ვაჩეძორელი, დავით და იოანე ჯიბისძენი.

---

³⁶ გიორგი მცირე, ცხოვრებაჲ... გიორგი მთაწმინდელისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლები, წიგნი II (XI-XV სს.), ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1967. გვ. 161, იხ. აგრეთვე. ათონის ივერთა მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით, თბ., 1901 წ., გვ. 320

³⁷ გიორგი მერჩულე, შრომაჲ და მოღუაწებაჲ... გრიგოლისი..., ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლები, წიგნი I, (V-X სს.), ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 294.

სამონასტრო ცხოვრების მოშლა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში

XI საუკუნიდან საქართველოში რელიგიური და კულტურული ცენტრები შიგა რაიონებისაკენ და საზღვარგარეთ ინაცვლებს.

პოლიტიკური სიტუაციის შეცვლის გამო, ჯერ თურქ-სელჯუკებისა, ხოლო შემდეგ მონღოლების შემოსევის შედეგად, საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ მხარეები განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში ვარდება, თუმცა შატბერდი XIII ს-შიც კვლავ დიდებულ ლავრად მოიხსენიება (იხ. ზემოთ, გვ. 14).

XIV ს.-დან შატბერდის მონასტერში ცხოვრება მინავლდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ბერები იქ მაინც ცხოვრობდნენ. ამას ადასტურებს XV-XVI სს.-ებით დათარიღებული მხედრული მინაწერი ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის A კოლექციის №484 ხელნაწერისა (ალავერდის ოთხთავი, 1054 წ.):

„ოპიზის დეკანოზს იოსებს, შატბერდის დეკანოზს თომას შეუნდნენ დმერთმან...“³⁸

XVI საუკუნის 50-იანი წლებიდან ეს მხარეები ოსმალური თურქეთის სახელმწიფოშია, მიუხედავად ამისა ტაო-კლარჯეთის ზოგიერთ მონასტერში საეკლესიო მოღვაწეობა XVII საუკუნის შუახანებამდე გრძელდება. ქართულ ხელნაწერთა S კოლექციაში დაცული 1650 წელს დაწერილი ხელნაწერის მიხედვით:

„ქ-კს ტლმ [1650 წ] აქა საფრიდეს მტბევარს იშხნელობა და მაწყვერლობა მოუვიდა ხვანთქრისაგან“³⁹

XVII ს. ბოლოდან, როგორც ჩანს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მონასტრებსა და ეკლესიებში ცხოვრება ისპობა.

---

³⁸ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა, ტ. II (I), 9v, №484, თბ. 1986, გვ. 215.

³⁹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექცია, №252, ასევე თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ტ. II, 1897, გვ. 475.

შატბერდის ლოკალიზაციის მცდელობა XIX-XX სს.-ებში

XIX საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში თურქეთში, ართვინისა და არტანის რაიონებში იმოგზაურეს დ. ბაქრაძემ და გ. ყაზბეგმა. ამით დაიწყო საუკუნეების განმავლობაში მივიწყებული ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის ძეგლების კვლევა.

XIX საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოდან ართვინის, არტანისა, ერზრუმისა და ყარსის რაიონები, დანარჩენ საქართველოსთან ერთად, რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაშია და რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიისა თუ არქეოლოგიური საზოგადოების ეგიდით საქართველოს ამ ისტორიულ მხარეებში ეწეობა ექსპედიციები: გრაფინია პრ. უვაროვას, აკადემიკოსების ა. პავლინოვის, ნ. მარის, ე. თაყაიშვილის და სხვათა მონაწილეობით. ამ ექსპედიციების მასალებზე დაყრდნობით შესაძლებელი გახდა წარსულში ცნობილი ყველა ეკლესიისა თუ მონასტრის მიკვლევა. მხოლოდ შატბერდისა და ხანძთის იდენტიფიკაციის საკითხი რჩებოდა ღიად.

შატბერდის ლოკალიზაციის პრობლემას ასეთი ისტორია აქვს:

1873 წლის მოგზაურობის შემდეგ დიმიტრი ბაქრაძემ გამოთქვა მოსაზრება: „შატბერდად უნდა იგულისხმებოდეს თვით ლოდის-ყანა (დოლისყანა), თუმცა ახლა, როგორც მე აღვიღობრივ დავრწმუნდი, ეს სახელი დაკარგულია“.⁴⁰ ამჟამად ცნობილია, რომ დოლისყანა არის კლარჯეთის უდაბნოთაგან ერთ-ერთი, მოგვიანებით (X ს.) აშენებული მონასტერი.

თედო ჟორდანიას ასეთ ვარაუდს გამოთქვამს: „...იშხანი მეზობელი მონასტერი იყო პარხალისა და... ალბათ შატბერდ-ხანძოეთისადა... თუ თუთ იოანე ბერმაც

---

⁴⁰ დ. ბაქრაძე, ვახუშტი, საქართველოს ისტორია (განმარტებული... დ. ბაქრაძის მიერ), ტფილისი, 1885, გვ. 130.

შატბერდს დაწერილი პარხალს შესწირა, საგულისხმოა, რომ შატბერდი შორს არ უნდა იყოს პარხალიდან⁴¹

ამრიგად, თ. ჟორდანიას ვარაუდით, შატბერდი არტანუჯსა და პარხალს შორის უნდა მდებარეობდეს.

1904 წელს აკად. ნიკო მარი ატარებს ტაო-კლარჯეთის შემსწავლელ მასშტაბურ ექსპედიციას. ნიკო მარი ქვემო ფორთაში (Y. Porta) მდებარე სამონასტრო კომპლექსს შატბერდთან აიგივებს: „...აქ (ქვემო ფორთაში)... პირველივე შთაბეჭდილება ისეთი მქონდა, რომ ვიმყოფები ძველ სავანეში – შატბერდში, მიუხედავად მისი გვიანდელი მოპირკეთებისა... აქ შევიგრძენი ისეთი სიახლოვე ამ მიყრუებული კუთხის წარსულის რეალობისა, რომ არ გამიკვირდებოდა თვით გრიგოლ ხანძთელი რომ გამომცხადებოდა პასუხით კითხვაზე, რომელმაც აქ მომიყვანა: სადაა შატბერდი?... შატბერდში (ამიერიდან ასე ვუწოდებ ქვემო ფორთას) არაა სწორი ადგილი. თითოეული ნაგებობისთვის და თვით ბაღებისთვისაც კი... უნდა გაკეთდეს ტერასები“⁴²

ექვთიმე თაყაიშვილმა, რომელმაც XX საუკუნის დასაწყისში ტაო-კლარჯეთისა და კოლა-არტანის შემსწავლელ სამ ექსპედიციაში მიიღო მონაწილეობა, გაიზიარა ნიკო მარის მოსაზრება და ქვემო ფორთის მონასტერი შატბერდად მიიჩნია.⁴³

ხანძთის მონასტერი შატბერდად მიიჩნია აკად. ივ. ჯავახიშვილმაც. 1923 წელს მისი რედაქტორობით გამოსულ საქართველოს ისტორიულ რუკაზე ხანძთის მონასტერს შატბერდი აწერია, ხოლო ხანძთა მითითებულია მის ჩრდილოეთით, კარჩხალის მთასთან.

---

⁴¹ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. 1, ტფილისი, 1892, გვ. 98.

⁴² Н. Марр. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию. МАК. вып. МШШ, С.Пет. 1911, гв. 139-142.

⁴³ ე. თაყაიშვილი, ემიგრანტული ნაშრომები, ტ.1, „სამუსულმანო საქართველო“, „მეცნიერება“, თბ., 1991, გვ. 220.

ამჟამად უკვე დადგენილ ფაქტად ითვლება, რომ ქვემო ფორთაში არსებული მონასტერი ხანძთაა.⁴⁴

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ გიორგი მეჩუღეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ უმნიშვნელოვანესი პირველწყაროა კლარჯეთის მონასტრების კვლევისათვის. იგივე ითქმის შატბერდის იდენტიფიკაციის საკითხთან დაკავშირებითაც. კერძოდ, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ არის სამი ეპიზოდი, რომლებიც მიგვანიშნებენ შატბერდის მონასტრის ადგილსამყოფელს:

I. მარშრუტი, რომლითაც გრიგოლ ხანძთელმა და მთავართა ოჯახმა – აშოტ კურაპალატის ძეებმა, ბაგრატმა, აღარნასემ და გუარამმა იმოგზაურეს კლარჯეთის სავანეთა მოსანახულებლად არტანუჯიდან:

„...წინა წარმოუძღუა [გრიგოლ ხანძთელი] მთავართა მათ და პირველად მიიყვანნა შატბერდს... და რაჟამს წარმოვიდეს შატბერდით ჳელმწიფენი იგი... მოიწინეს ჳმერკს და ბერთას... და დაბას... თპიზას... და წარემართნეს ხანცთად... მოილოცნეს მიძნადორთჲ, წყაროჲს თავი, და ბარეთელთაჲ და ადგილნი მათნი“.⁴⁵

II. შატბერდის ადგილსამყოფელის მიმართება დანარჩენ მონასტრებთან:

„შატბერდი დაღაცათუ სსუათა მათ უდაბნოთა [კლარჯეთის დანარჩენ უდაბნოებს] მცირედ შორავს...“.⁴⁶ (ის. რუკა №2).

ამრიგად, შატბერდი დაშორებულია დანარჩენი მონასტრების ზონას.

III. შატბერდთან სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების არსებობა:

---

⁴⁴ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩუღე, თბ., 1954, იხ. აგრეთვე W. Djobadze, Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti and Šavšeti, Stuttgart, 1992, ვ. ჯობაძე, ხანძთის წმ. გიორგის მონასტერი, არტანუჯი, 1995, №4.

⁴⁵ გიორგი მერჩუღე, შრომაჲ და მოღუაწუებაჲ... გრიგოლისი..., ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლები, წიგნი I, (V-X სს.), ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 275, 276.

⁴⁶ იქვე, გვ. 313

[ხანძრისთან] „...სათესავი ყანად და სათიბელი ქუეყანად რადთურთით არა არს... და... შეწირნა [აშოტ კურაპალატმა] ადგილნი კეთილნი და შატბერდისა ადგილი აგარაკად ხანცთისა“.⁴⁷ (იხ. სურ. №2).

ამ მასალის ანალიზის შედეგად პავლე ინგოროყვაძე ნაშრომში „გიორგი მერჩულე“ წამოაყენა ჰიპოთეზა შატბერდის არტანუჯის დასავლეთით, სოფ. შაგორას მიდამოებში მდებარეობის შესახებ.⁴⁸ ღვაწლმოსილ მამულიშვილს ამ ჰიპოთეზის შემოწმების საშუალება არ ჰქონდა, რადგან ყოფილი ტაო-კლარჯეთი XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან თურქეთის ტერიტორიაზე იყო, ხოლო დანარჩენი საქართველო – საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში და ქართველ მეცნიერებს არ ჰქონდათ საშუალება ამ მიწებზე საძიებო სამუშაოების ჩატარებისა.

XX საუკუნის II ნახევრიდან ტაო-კლარჯეთსა და კოლა-არტანში საექსპედიციო-სამეცნიერო სამუშაოებს მხოლოდ დასავლელი მეცნიერები აწარმოებდნენ – ლოს-ანჯელესის (აშშ) უნივერსიტეტის პროფესორი ვ. ჯობაძე, ფრანგი მკვლევარები, დოქტორები ე.-მ. და ნ. ტიერი, ავსტრიელი მეცნიერი, დოქტორი ბ. ბაუმგარტნერი და სხვები.

მათ შორის, შატბერდის თემას პროფ. ვახტანგ ჯობაძე შეეხო: „ჯერჯერობით, არტანუჯისა და იმერხევის ხეობის მიდამოების კვლევისას, ჩემი მოგზაურობის დროს მე ვერ შეეძელი მეპოვა რაიმე ნანგრევების კვალი, რომლებიც შეიძლება იდენტიფიცირებული იყოს შატბერდთან. ამგვარად, ერთადერთი მონასტერი, რომელიც შეესაბამება ხსენებულ მარშრუტს (გრიგოლ ხანძთელისა და მთავართა მოგზაურობა კლარჯეთის საგანეების მოსალოცად), როგორც ჩანს, არის ადგილი,

---

⁴⁷ იქვე, გვ. 262

⁴⁸ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954, გვ. 316-318.

რომელიც დღესდღეობით ცნობილია მისი თანამედროვე სახელით ენი-რაბათი...⁴⁹

XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან, საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვებისა და თურქეთთან კეთილმეზობლური ურთიერთობის დამყარების შემდეგ ისტორიულ ტაო-კლარჯეთსა და კოლა-არტანში ქართველ მეცნიერთა და მკვლევართა ახალი თაობის მუშაობა ინტენსიური ხდება. ეწეობა ექსპედიციები, მუშავდება საინფორმაციო და სამეცნიერო ლიტერატურა ქართული წარმოშობის არქიტექტურულ ძეგლებზე.

მოსაზრება შატბერდის ენი-რაბათში მდებარეობის შესახებ გაიზიარა და განავითარა ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორმა დავით ხოშტარიამ: „...ენი-რაბათი ამ მონაცემებს („გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“) ზედმიწევნით შეესაბამება, თუ შატბერდს მის ადგილას ვიფულებთ, გამოდის, რომ არტანუჯიდან დაძრულმა მეფეებმა გაიარეს თხუთმეტიოდე კმ. აღმა არტანუჯისწყლის ხეობაში, მონინახულებს აქ მდებარე მონასტერი, შემდეგ უკან გამობრუნდნენ, კვლავ გაიარეს არტანუჯი და გზა განაგრძეს იმერხევისკენ.⁵⁰ ...ენი-რაბათის ეკლესია დგას ფართო ამწვანებულ ხეობაში... ნაყოფიერი მიწითა და საძოვრებით... ზემოთთქმულიდან გამომდინარე... საკმარისი საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ შატბერდი მდებარეობდა ახლანდელი ენი-რაბათის ადგილას.⁵¹ ...ყოველ შემთხვევაში, არტანუჯის მიდამოებში (და საერთოდ კლარჯეთში), სხვაგან არსად ჩანს ნამონასტრალი, რომელიც „დიდებულ ლაგრად“ შეიძლებაოდა მიგვეჩნია. შატბერდი ვრცელი სავანე იყო დიდი ეკლესიით, სატრაპეზოთი, სკრიპტორიუმით, სენაკებით და სხვა ნაგებობებით. ძნელი წარმოსადგენია

---

⁴⁹ W. Djobadze, Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti and Šavšeti, Stuttgart, 1992, გვ. 41.

⁵⁰ დ. ხოშტარია, შატბერდის (ენი-რაბათის) ეკლესია და კლარჯეთის არქიტექტურის მხატვრულ-ისტორიული პრობლემები, სადოქტორო დისერტაცია. თბილისი, 2004, გვ. 66.

⁵¹ იქვე, გვ. 67.

ეს ყველაფერი ისე გამქრალიყო, რომ კვალიც არ დაეტოვებინა. თუ ენი-რაბათი შატბერდი არ არის, სადღაც სხვაგან უნდა არსებობდეს სახელდაკარგული დიდი მონასტრის ნაშთები მაინც, მაგრამ ისინი XIX-XX საუკუნეების არცერთ მკვლევარსა თუ მოგზაურს არ აღუნიშნავს.⁵²

შატბერდისა და ენი-რაბათის იდენტურობა თ. ჟორდანიასა და პ. ინგოროყვას ზემოთმოყვანილ არგუმენტირებულ დებულებებს ეწინააღმდეგება: ენი-რაბათი არტანუჯის აღმოსავლეთითაა და გრიგოლ ხანძთელისა და ბაგრატის ოჯახის მოგზაურობის მარშრუტიც არაბუნებრივი გამოდის, რადგან ერთსა და იმავე გზაზე აქეთ და იქით სიარული ძნელად დასაშვებია. ყოველ შემთხვევაში, „ზედმიწვევით“ არ შეესაბამება მონაცემებს (იხ. რუკა №2).

ენი-რაბათის შატბერდთან იგივეობას საეჭვოდ ხდის აგრეთვე შემდეგი ფაქტობრივი მონაცემები:

ა) ენი-რაბათის საკმაოდ კარგად შემორჩენილ ტაძარში არ არის არცერთი ქართული წარწერა;

ბ) ეკლესიის ინტერიერში დასავლეთის მკლავის ბოლოში მოწყობილი იყო ხის პატრონიკე. ასეთი რამ არაა დაფიქსირებული ტაო-კლარჯეთის არცერთ ეკლესიაში;

გ) დეკორაციული ელემენტები თავმოყრილია იატაკიდან მაღლა. ამით ენი-რაბათი დიდად განსხვავდება რეგიონის სხვა ტაძრებისგან;

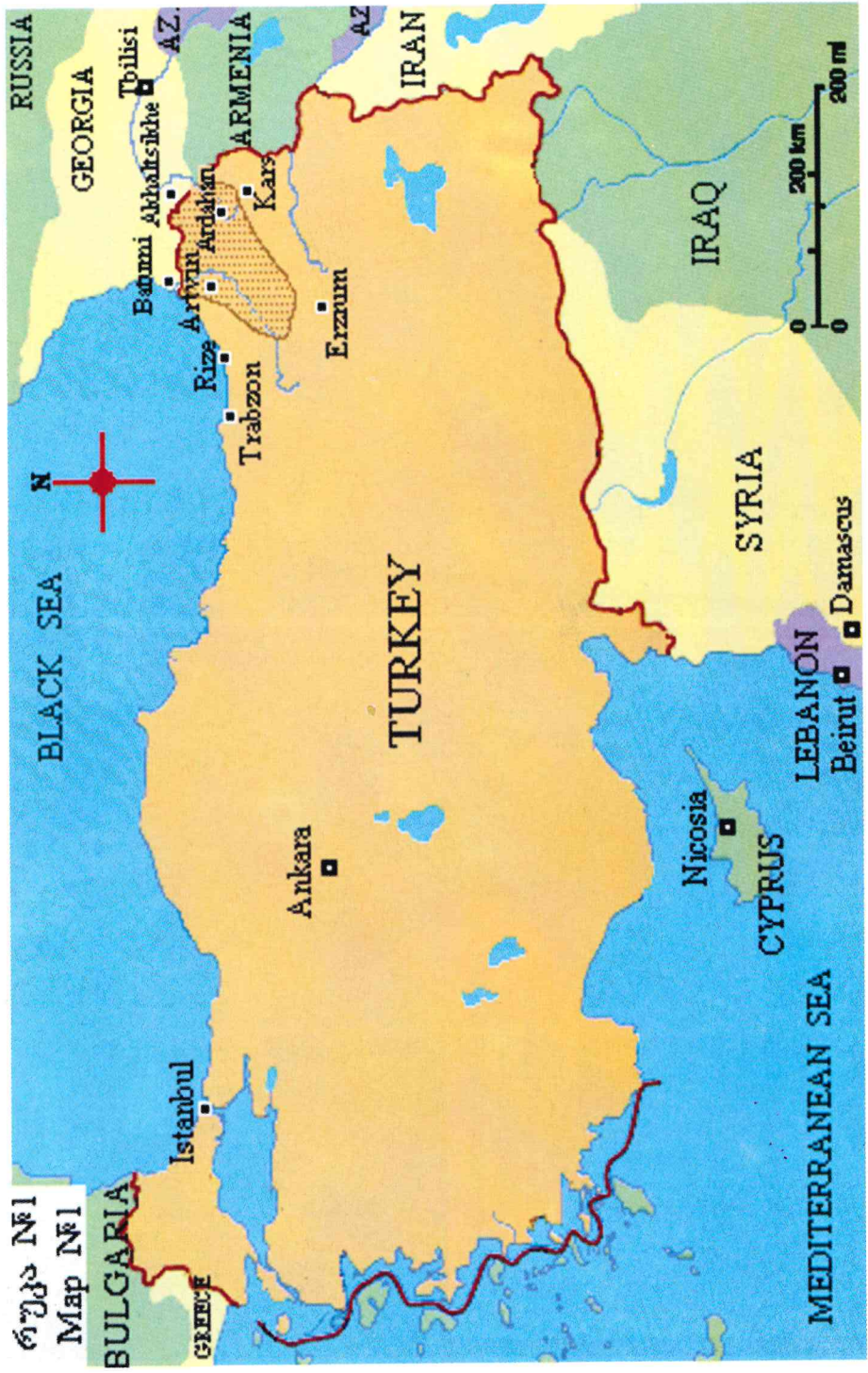
დ) ენი-რაბათის ოთხ ნიშას სამაბსიდიან საკურთხეველზე, სამკუთხა ნიშებს გუმბათის ყელში, შვერილ მსხვილ თაროს სარტყელს, თანაბარი სიმაღლის საფასადო თაღებს და ჩრდილო დასავლეთის ტრომპის დეკორს პარალელი არ მოეძებნება ქართულ არქიტექტურაში;

ე) დასავლეთის მკლავში ჩართული ნახევარლიწვებიანი და ბურთულეებიანი ქვები მეცამეტე საუკუნით თარიღდება;

---

⁵² იქვე, გვ. 64.

Map No 1
Map No 1

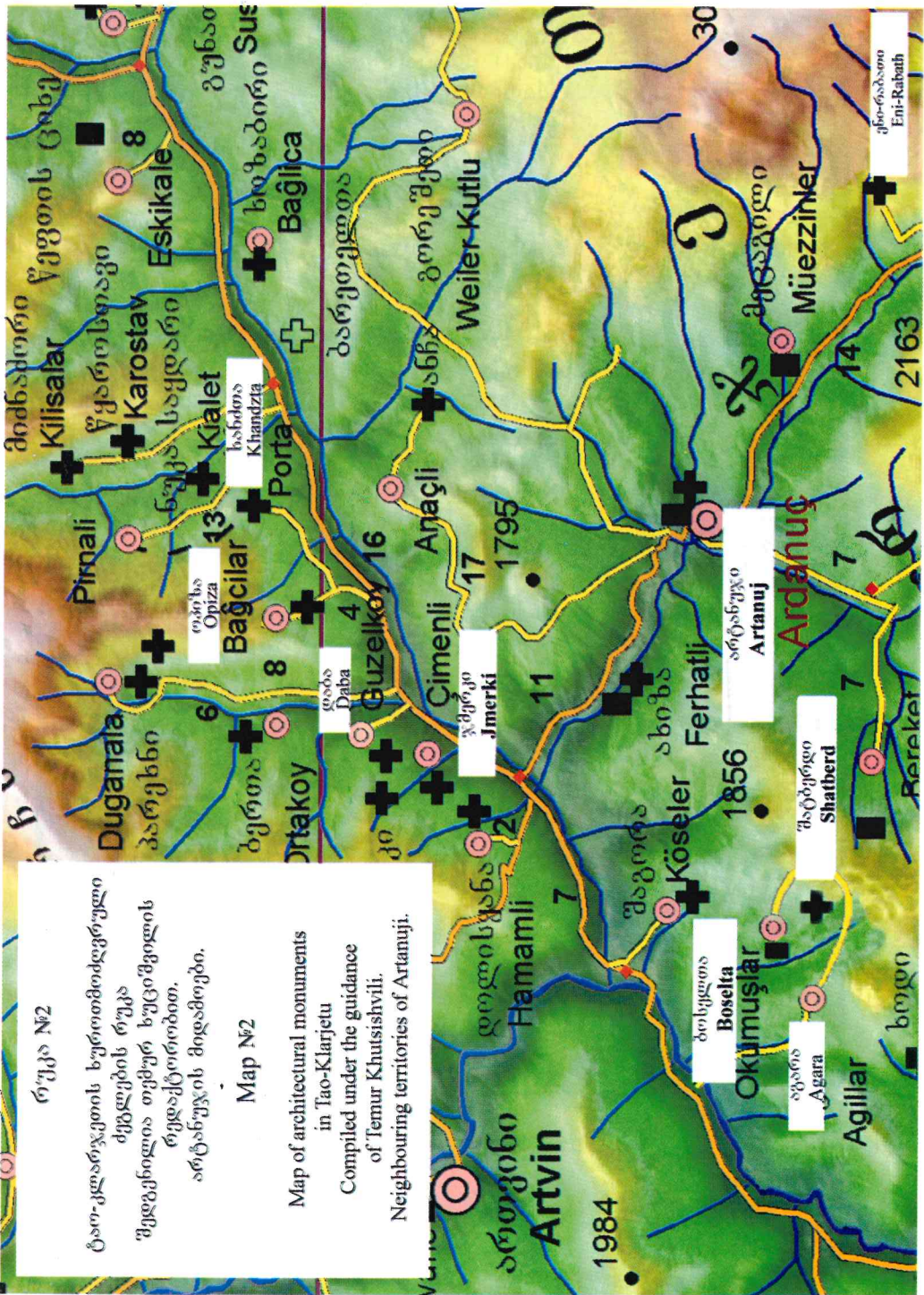

რუკა №2

ტაო-კლარჯეთის სურთომობეუბნული ძეგლების რუკა
შედგენილია თემურ ხუციშვილის
რედაქციონით.
არტანუჯის მიდამოები.

Map №2

Map of architectural monuments
in Tao-Klarjetu
Compiled under the guidance
of Temur Khutsishvili.
Neighbouring territories of Artanuj.

ენი-რაბათი
Eni-Rabath

Picture #1. Miniature from Gospel of Jruchi

სურათი №1. ჯრუჭის თხზავის მინიატურა

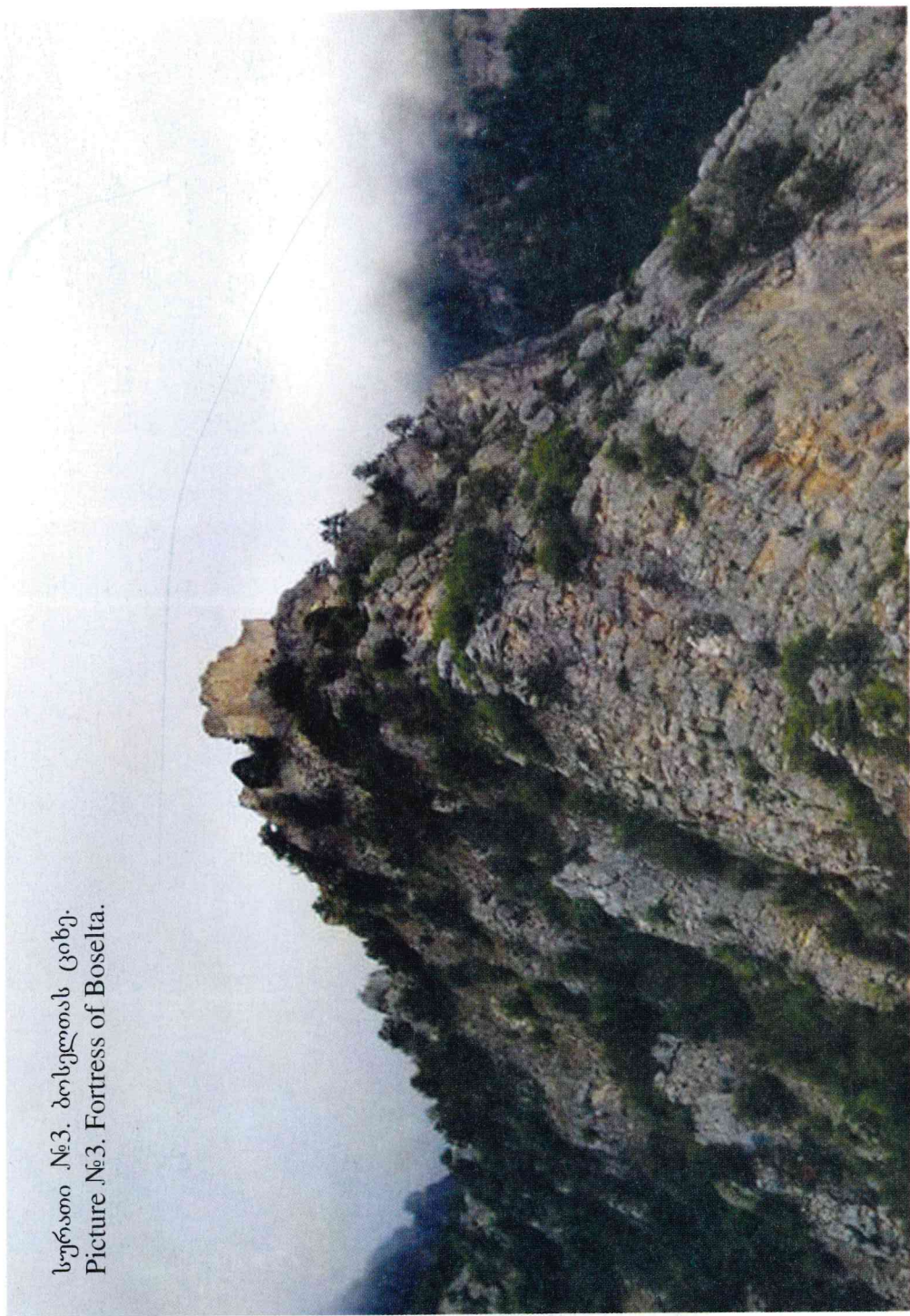

სურათი №2. სავარგულები აგარასა და ვაზისხევს შორის.
Picture №2. Chapter lands between Agara and Vaziskhevi

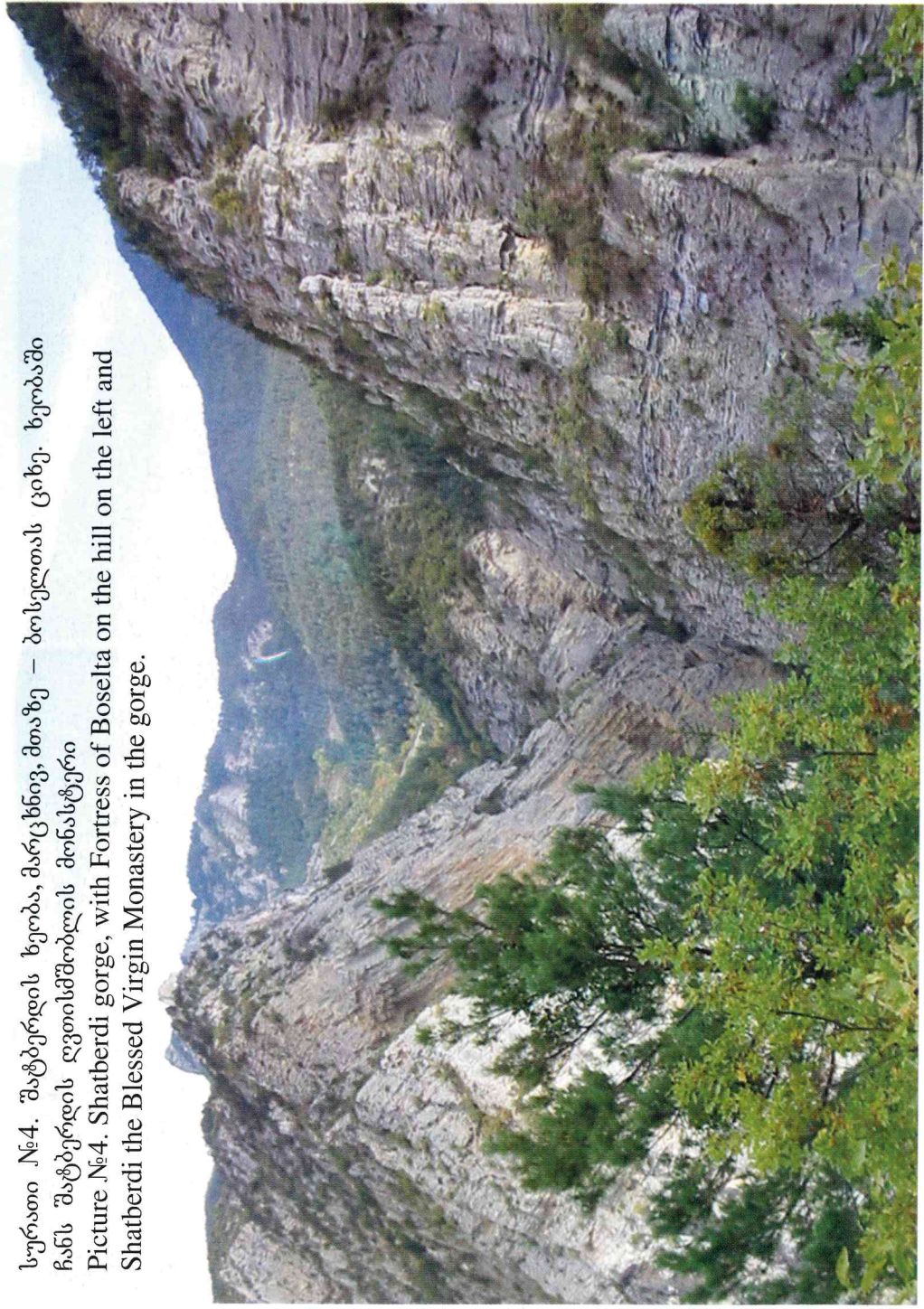
სურათი №3. ბოსელთას ციხე.
Picture №3. Fortress of Boselta.

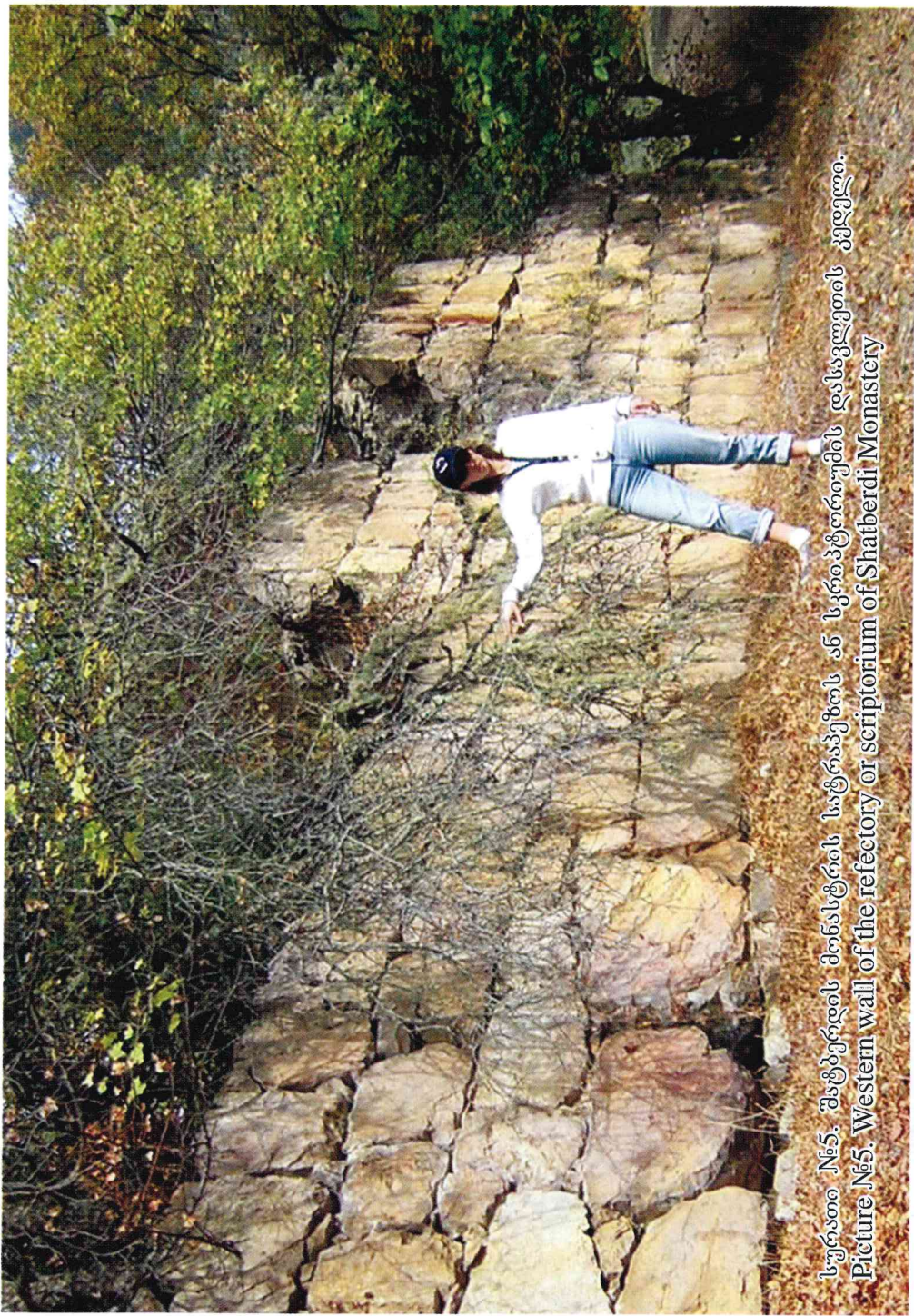

სურათი №4. შატბერდის ხეობა, მარცხნივ, მთაზე – ბოსელთას ციხე. ხეობაში
ჩანს შატბერდის ღვთისმშობლის მონასტერი

Picture №4. Shatberdi gorge, with Fortress of Boselta on the hill on the left and
Shatberdi the Blessed Virgin Monastery in the gorge.

სურათი №5. შატბერდის მონასტრის სატრაპეზოს ან სკრიპტორიუმის დასავლეთის კედელი.

Picture №5. Western wall of the refectory or scriptorium of Shatberdi Monastery

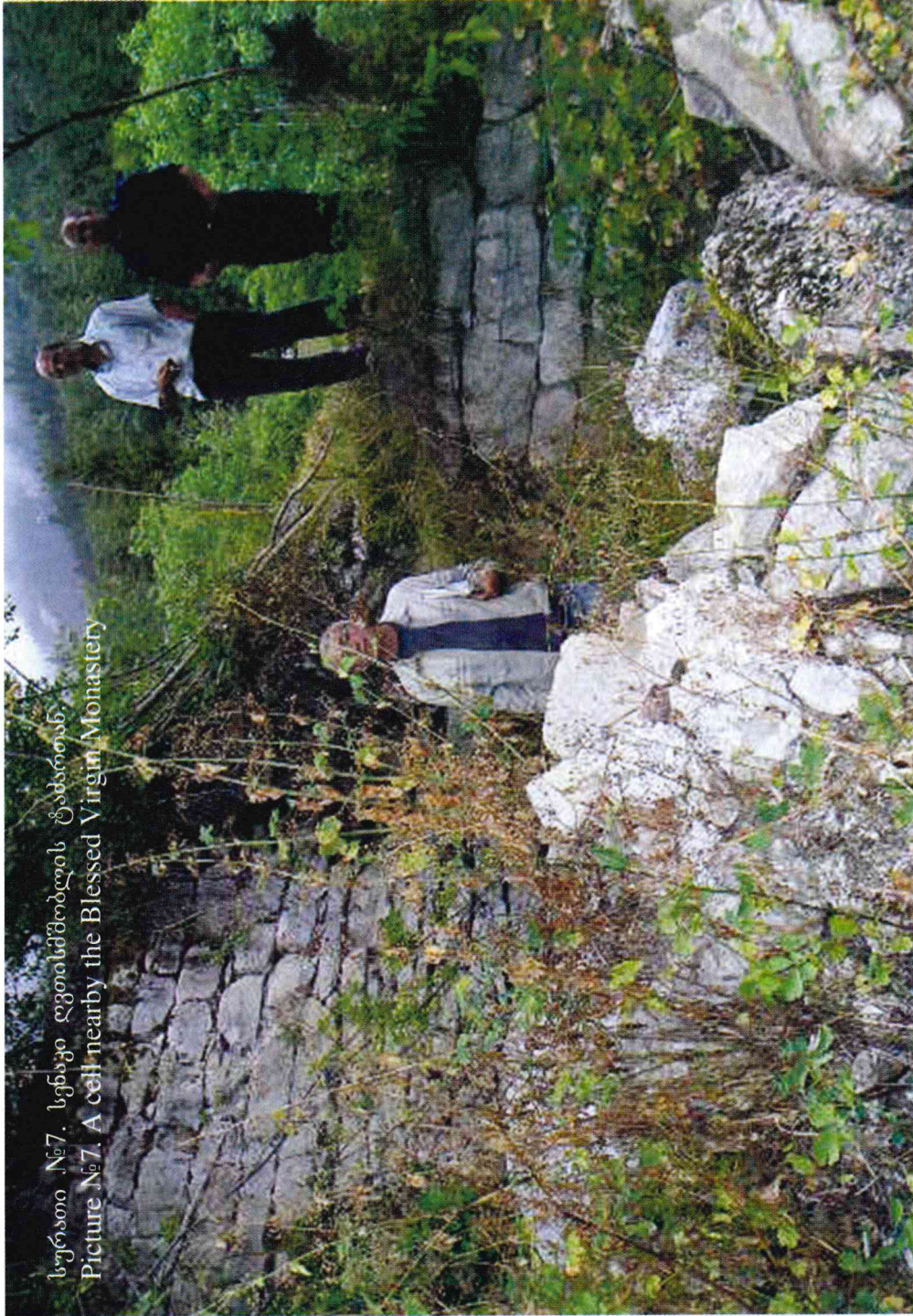

სურათი №6. შატბერდის ღვთისმშობლის ტაძრის საკურთხევლის აბსიდი.
Picture №6. Apse of the altar of Shatberdi the Blessed Virgin Monastery

სურათი №7. სენაგი ღვთისმშობლის ტაძართან.
Picture №7. A cell nearby the Blessed Virgin Monastery

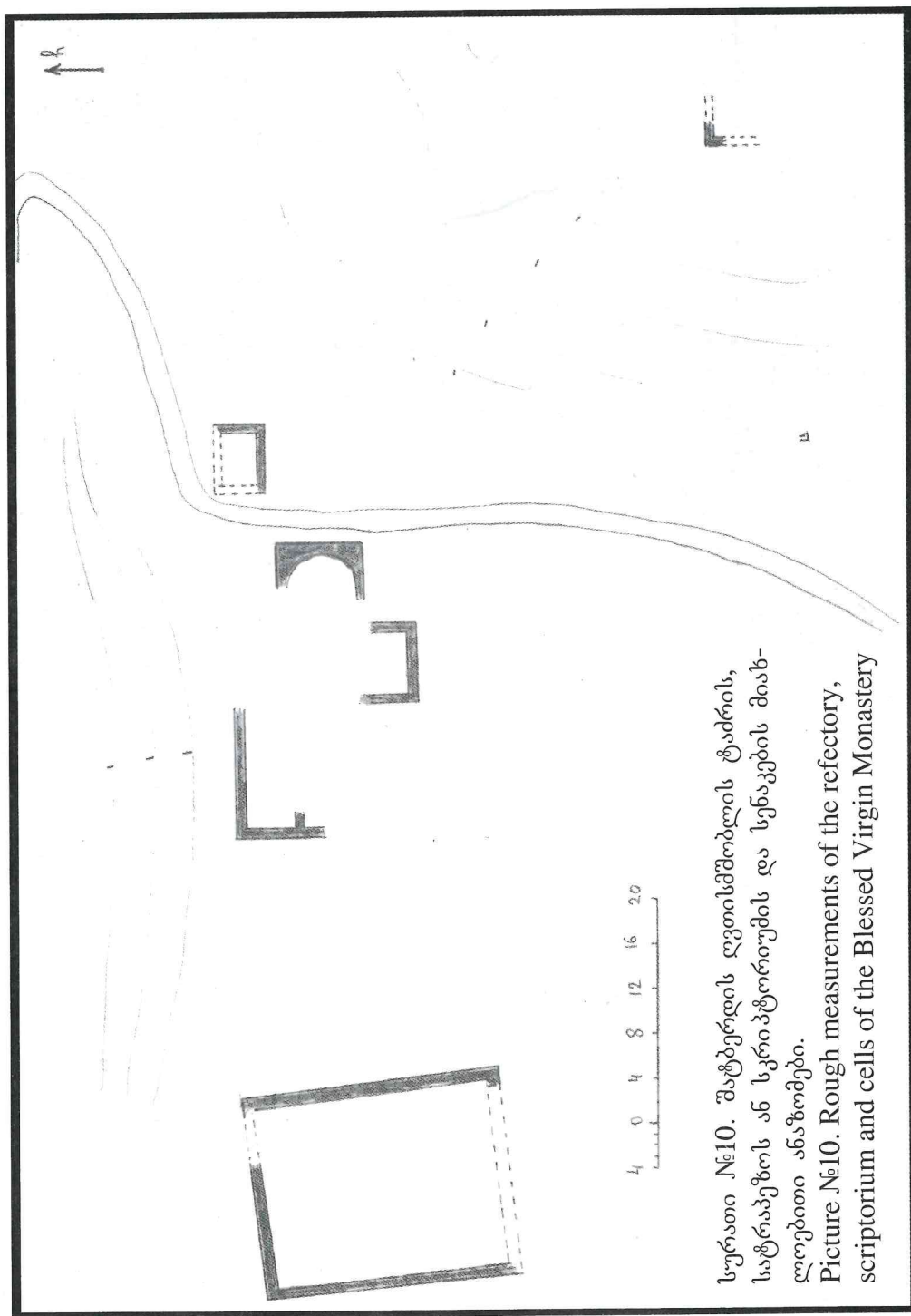
სურათი №8. ღვთისმშობლის ტაძრის სამხრეთის ფრთა.
Picture №8. Southern porch of the Blessed Virgin-Monastery

სურათი №9 . ღვთისმშობლის ტაძრის კედლის ფრაგმენტები.
Picture №9 . Ruins of the Blessed Virgin Monastery

სურათი №10. შატერდის ღვთისმშობლის ტაძრის, სატრაპეზოს ან სკრიპტორიუმის და სენაკების მიახლოებითი ანაზომები.

Picture №10. Rough measurements of the refectory, scriptorium and cells of the Blessed Virgin Monastery

ეს მონაცემები მოხმობილია დ. ხოშტარიას დისერტაციიდან.⁵³

ამ წინააღმდეგობებს დ. ხოშტარია შემდეგნაირად ხსნის: „შატბერდის (ენი-რაბათის) ხუროთმოძღვარი... წარმოგვიდგება როგორც... მარგინალი, რომელმაც... ისურვა არქიტექტურული აზრის განვითარების მაგისტრალური ხაზისგან ერთგვარად განზე დგომა“.⁵⁴

ჩვენ ამგვარი ახსნა არადამაჯერებელი გვეგონია. უფრო მისაღებია ვ. ჯობაძის მოსაზრება „...არგუმენტი შატბერდის ენი-რაბათთან იდენტიფიკაციის წინააღმდეგ მდგომარეობს ენი-რაბათის გეგმასა და წყობაში, რომლითაც [ენი-რაბათი] XI საუკუნის შუა წლებშია აშენებული... თუმცა გრიგოლ ხანძთელის მიერ აშენებული მონასტრები მოგვიანებით გადაკეთდა და ეს შეიძლება ენი-რაბათსაც ეხებოდეს...“⁵⁵ „ენი-რაბათის... არქიტექტურული პლასტიკის... სიახლეები არ ეგუება რეგიონის ხუროთმოძღვრული პრაქტიკის ტრადიციებსა და საერთო ხასიათს და ახსნას საჭიროებს, რაც მომავალი კვლევის ამოცანა უნდა გახდეს“.⁵⁶

ენი-რაბათის შატბერდთან იდენტურობას არ ეთანხმებიან ტაო-კლარჯეთის ცნობილი ფრანგი მკვლევარები ნ. და ჟ.-მ. ტიერები.⁵⁷

შატბერდის შესახებ მოსაზრება გამოთქმული აქვს აკად. ვ. ბერიძესაც „უნდა შევეგუოთ იმას, რომ ნამდვილი შატბერდი ჩვენთვის რეალურად უცნობია“.⁵⁸

თურქული სიტყვა ენი-რაბათი ქართულად ახალ რაბათს ნიშნავს. მეცხრამეტე საუკუნეში ჩამოსახლებული სომხები ამ ადგილს ნორაშენს უწოდებდნენ რაც

---

⁵³ იქვე, გვ. 144, 142, 223, 257.

⁵⁴ იქვე, გვ. 271

⁵⁵ W. Djobadze, Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti and Šavšeti, Stuttgart, 1992, გვ. 41.

⁵⁶ იქვე, გვ. 77.

⁵⁷ Thierry N. et J.-M., Notes d'un nouveau voyage en Georgie turque, Bedi Kartlisa: Revue de Kartvelologie, vol. XXV, Paris, 1968, გვ. 53.

⁵⁸ В. Беридзе, Архитектура Тао-Кларджети, Тб. 1981, გვ. 189.

ქართულად ახალშენს შეესაბამება. ქართულ ისტორიულ წყაროებში დაფიქსირებულია ტოპონიმი ახალდაბა. ეს დასახლება არტანუჯის მიდამოებში ყოფილა:

„სია მცხეთის საეკლესიო მამულებისა. სინოდ. კანტორის გუჯრებში იპოვება სიგელი №349, [რომელიც] XV საუკუნის პირია ძველის გუჯრისა 1392 წელს დაწერილისა აღექსანდრე მეფის სახელით: „...არტანუჯის ციხე და მისი შესავალი; მუნვე სოფელი ციხის-ძირი; ახალ-დაბა; ბოცო-ჯვარი და აგარა“.⁵⁹

გფიქრობთ, რომ ეს ახალდაბაა ენი-რაბათი და იქ მდებარე ეკლესიაც ახალდაბის ეკლესიაა.

---

⁵⁹ თ. უორდანი, ქრონიკები, ტ. 2, ტფილისი, 1897, გვ. 196-198.

შატბერდის იდენტიფიკაცია

დაუბრუნდეთ პ. ინგოროყვას ჰიპოთეზას შატბერდის არტანუჯის დასავლეთით მდებარეობის შესახებ.

თედო ჟორდანიას 1890 წელს ჩაწერილი აქვს მესხეთის მხარეთა კარგი მცოდნის გრიგოლ გურიელის ცნობა, რომ „სოფელი შახბედი მდებარეობს ჭოროხის ხეობაში, მთაზედ...“⁶⁰ ამჟამად ადგილობრივი მოსახლეობა ხეობას, სადაც ნამონასტრალია „შარბეთს“ („Şarbet“) უწოდებს.

ცნობები არტანუჯის დასავლეთით ეკლესიის ნანგრევების შესახებ ჰქონდათ თურქ მკვლევარებსაც:

ოსმან აითეჟინის მიხედვით „ოქუმუშლარის (ბოსელთას) სოფლის ეკლესიის შესახებ რაიმე ცნობა არ მოგვეპოვება. სავარაუდოდ შუა საუკუნეების ძეგლია, ბაგრატიონთა ეპოქაში აგებული“.⁶¹

1995 წელს მ. ქადროღლუმ Şarbet-ში, რომელიც მდებარეობს ბოსელთას ციხესთან, თანამედროვე Okumuşlar-თან, აღწერა ამ მონასტრის ნანგრევები: „აქ არის სატრაპეზო და ეკლესია. დანარჩენი ნანგრევები ძალზედ დაზიანებულია და არ იძლევა იდენტიფიცირების საშუალებას. ჩრდილო-დასავლეთით მონასტრისაგან მდებარეობს ციხე-სიმაგრე ბოსელტ კალე (ბოსელთა).“ მ. ქადროღლუ ასკვნის: „სავარაუდოა რომ, შარბეთი ეკუთვნის გიორგი მერჩულის მიერ აღწერილ პერიოდს. ოპიზას, წყაროსთავს და პარეხის ჩრდილოეთ ეკლესიას ბევრი საერთო აქვთ შარბეთთან. ამის საფუძველზე ვასკვნიტ რომ, შარბეთი ეკუთვნის მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარს... ჩვენ ვბედავთ შარბეთი გავაიგივოთ შატბერდთან“.⁶² სამწუხაროდ, თურქი მკვლევარის ეს

---

⁶⁰ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. 1, ტფილისი, 1892, გვ. 97.

⁶¹ Aytekin, Osman, “Ortaçağ ‘dan Osmanlı dönemi sonuna kadar Artvin ‘deki mimari eserler”, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1999, გვ.281.

⁶² M. Kadiroğlu, Untersuchungen an mittelalterlichen georgischen Baudenkmalern in Nordost-Anatolien, Georgica, 22, 1999, გვ. 8-19

ინფორმაცია ქართველი მეცნიერების ყურადღების მიღმა დარჩა.

დ. ხოშტარიას 2004 წ. დაცულ დისერტაციაში წერია „...საკუთარი მოსაზრება შატბერდის ლოკალიზაციის საკითხზე, რამდენადაც ვიცი, მ. ქადიროღლუს არსად გამოუქვეყნებია⁶³ და იქვე დასძენს „...ახლადამოჩენილი მონასტერი [ქადიროღლუს მიკვლევული შარბეთი] მეტისმეტად პატარაა საიმისოდ, რომ შატბერდი იყოს“.⁶⁴

1999 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში⁶⁵ მ. ქადიროღლუს მიერ მიკვლევული ნამონასტრალი საკმარისად დიდი ზომისაა (ეკლესიის სიგრძე 27 მ-ია სკრიპტორიუმისა 23 მ.) და მისი „მეტისმეტად პატარად“ ჩათვლა არ უნდა იყოს მართებული.

შატბერდის მონასტრის ნანგრევები 1997 წ. უნახავთ ქართველ ბიოლოგებს. მკვლევარებმა იგი სოფ. ბოსელთას ეკლესიად მიიღეს: „გავიარეთ სოფელი აგარა და მერე სოფლის – ბოსლეთის [ბოსელთა] მიდამოებში ლამაზი ციხე გამოჩნდა კლდეზე, ქვემოთ კი, მინდორზე ეკლესიის ნაშთები. სავალალო მდგომარეობაშია, „პერანგის ქვები“ სულ აცლილი აქვს, გუმბათი ჩამონგრეულია, კედლებიდან მხოლოდ ორი ფრაგმენტი შემონახული, მაგრამ საერთო სურათის აღდგენა შეუძლებელია...“.⁶⁶

პოზიციას შატბერდის არტანუჯის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობის შესახებ იზიარებენ თანამედროვე ქართველი ისტორიული გეოგრაფიის სპეციალისტები. 2003 წ. დაბეჭდილ „საქართველოს ისტორიის ატლასში“, რომელიც აკად. დ.

---

⁶³ დ. ხოშტარია, შატბერდის (ენი-რაბათის) ეკლესია და კლარჯეთის არქიტექტურის მხატვრულ-ისტორიული პრობლემები, სადოქტორო დისერტაცია. თბილისი, 2004, გვ. 68.

⁶⁴ იქვე, გვ. 68.

⁶⁵ M. Kadiroğlu, Untersuchungen an mittelalterlichen georgischen Baudenkmalern in Nordost-Anatolien, Georgica, 22, 1999.

⁶⁶ რ. ჟორდანიას (რედაქტორი), ქართველ ზოოლოგები თურქეთში, კრებული, თბ., 1997. გვ. 54.

მუსხელიშვილის რედაქტორობითაა გამოცემული, შატბერდი არტანუჯის სამხრეთ-დასავლეთითაა მითითებული.⁶⁷

2004 წლის 19 აგვისტოს „ქართუ ჯგუფისა“ და „გია ქავთარაძე და პარტნიორების“ ფინანსური დახმარებით, თემურ ხუციშვილმა და ვიქტორია შტორმმა (უკრაინა), ხოლო ამავე წლის ოქტომბერში კახა შენგელიამ, შალვა მაჭავარიანმა, მარიამ ციბაძემ და „კავკასიის ბიზნესის სკოლის“ რამდენიმე თანამშრომელმა ავზომეთ და ფოტოფირებზე დავაფიქსირეთ დიდი სამონასტრო კომპლექსი, რომელიც მდებარეობს არტანუჯის სამხრეთ-დასავლეთით, სოფ. აგარასა და სოფ. ბოსელთას შორის, ღრმა ხეობაში.

ჩვენი აზრითაც სწორედ აქ არსებული ნანგრევებია **შატბერდის მონასტერი**.

მოვიყვანოთ არგუმენტები:

თუ შატბერდი აგარასთანაა, გრიგოლ ხანძთელისა და სამეფო ოჯახის გზა (იხ. ეპიზოდი I) ფრიად რაციონალურად გამოიყურება. აქედან **უახლოესი სავანე ჯმერკია**, და არც წინ და უკან სიარული უხდებათ.

რუკაზე ჩანს, რომ შატბერდი დანარჩენი მონასტრების ზონას მართლაც მცირედ დაშორებულია; ამ შემთხვევაში გვაქვს თანხმობა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან“ ზემოთმოყვანილ მეორე ეპიზოდთან (იხ. რუკა №2).

ნამონასტრალთან ახლოს, სოფ. აგარიდან ვაზისხევამდე კილომეტრზე მეტი სიგრძის ნაყოფიერი მიწაა, რომელიც ირწყვება და სადაც ახლაც ბადებია გაშენებული. ნამონასტრალთან ახლოს არის სოფ. ბოსელთა (Okumuşlar), რაც შეიძლება აგრეთვე მიუთითებდეს სამესაქონლეო მეურნეობის (ბოსლების) არსებობაზე. ეს მონაცემები შეესაბამება ზემოთ აღნიშნულ მესამე ეპიზოდს (იხ. სურ. №2).

---

⁶⁷ საქართველოს ისტორიის ატლასი, მთავარი რედაქტორი დ. მუსხელიშვილი, თბილისი 2003, გვ. 28.

ამრიგად, თუ შატბერდის მონასტერს ბოსელთასთან ვიგულისხმებთ, მივიღებთ სრულ შესაბამისობას „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ტექსტთან.

აგარასთან ჩვენს მიერ დაფიქსირებულ და მიახლოებით აზომილ დიდი სამონასტრო კომპლექსში დღემდე შემორჩენილია:

ა) 26.4×17.6 მ-ის ზომის ჯვრის გეგმის მქონე დიდი ტაძარი; საკურთხევლის აბსიდის სიმაღლე 6-7 მ-ია;

ბ) სავარაუდოდ სატრაპეზო ან სკრიპტორიუმი 23.2 × 18 მ. ზომებით;

გ) სენაკი მთავარი ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ზომებით 4×6 მ. (დარჩენილია ორი კედელი);

დ) სენაკის ნაშთები მთავარი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (დარჩენილია 4 მ. სიმაღლის კუთხე);

ე) მოშანდაკებული ადგილი 30×30 მ-ის ზომებით (იხ. სურ. №10).

დ. ხოშტარიას დაკვირვებით „საქართველოს სინას“ სამშენებლო ტრადიცია გულისხმობდა ჯერული აგებულების შენობაში დასავლეთის მკლავის ხაზგასმულ დომინირებას (მიდრეკილებას დაგრძელებისადმი).⁶⁸ ამ თვალსაზრისით, შატბერდის მთავარი ტაძარი ძალზე ახლოა წყაროსთავის, ოპიზისა და დოლისყანის ტაძრებთან (განსხვავებით ენი-რაბათისაგან).

პირველად ანაზომებისა და ფოტომასალის გაცნობის შემდეგ ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი დიმიტრი თუმანიშვილი აღნიშნულ ტაძარს IX-X საუკუნეებში აშენებულად მიიჩნევს. კედლის წყობა და მოპირკეთება „...უფრო X საუკუნეზე უნდა მიგვანიშნებდეს... განახლება ხომ, გიორგი მერჩულის უტყუარი ცნობით, X საუკუნის პირველ ნახევარში მომხდარა“ (ეს მოსაზრება მოყვანილია მკვლევარის ჯერჯერობით გამოუქვეყნებელ ხელნაწერში).

---

⁶⁸ დ. ხოშტარია, შატბერდის (ენი-რაბათის) ეკლესია და კლარჯეთის არქიტექტურის მხატვრულ-ისტორიული პრობლემები, სადოქტორო დისერტაცია. თბილისი, 2004, გვ. 137.

შატბერდის აგარასთან მდებარეობის ვერსიის სასარგებლოდ მეტყველებს ტოპონიმაცა: ბოსელთას თანამედროვე თურქული სახელწოდება **(Okumuşlar)** ქართულად ითარგმნება როგორც „განათლებული ადამიანების საცხოვრებელი ადგილი“, აღნიშნული ფაქტი შეიძლება ჩაითვალოს **ისტორიული მენსიურების** გამოძახილად (ეს მოსაზრება გამოთქვა აკად. მარიამ ლორთქიფანიძემ თ. ხუციშვილთან პირადი საუბრისას).

საინტერესოა ივანე ჯავახიშვილის შემდეგი მოსაზრება: „საგეოგრაფიო სახელად გვხვდება „აგარა“-ც, რომელსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. „აგარა“ როგორც ეტყობა სოფელზე ყოფილა დაკავშირებული; გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში მაგ. აღნიშნულია, რომ აშოტ კურაპალატმა „შეწირნა... შატბერდისა ადგილი აგარაკად ხანძთისა“ (გვ. იზ)⁶⁹.

შატბერდი სომხურად გაფორმებული კომპოზიცია და მისი მეორე ნაწილი „ბერდ“ (b[h]erǵ[h]), როგორც ინდოევროპულ (ძვ. გერმანულად – burg, სომხურად – burgn), ასევე აღმოსავლურ არაინდოევროპულ ენებზე (ურარტულად - burgana, სირიულად - būrgā), ეჭვგარეშეა, ციხე-სიმაგრეს ნიშნავს.⁷⁰

მონასტერთან ახლოს მთის თხემზე შემორჩენილია ციხე-სიმაგრე, რომელსაც ბოსელთას ციხეს უწოდებენ. ეს ფაქტიც ჩვენი ვერსიის სასარგებლოდ მეტყველებს (იხ. სურ. №3 და №4).

შატბერდის ჩვენეულ იდენტიფიკაციას იზიარებენ სამხრეთ საქართველოს ისტორიის თანამედროვე მეცნიერი მკვლევარები: აკად. დ. მუსხელიშვილი და დოქტორი დ. ბერძენიშვილი. მათი აზრით „**გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების მონაცემები საესებით ამართლებენ ავტორთა (თ. ხუციშვილი, კ. შენგელია, შ. მაჭავარიანი, ვ. სილოგავა) მოსაზრებას**“ (ეს სიტყვები

---

⁶⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1983, გვ. 15.

⁷⁰ Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, 1984, стр. 744 – 745.

მოყვანილია დ. ბერძენიშვილის 2006 წელს დაწერილ ჯერჯერობით გამოუქვეყნებელ დასკვნაში).

შატბერდის ლოკალიზაციის ვერსია წარმოდგენილი იყო კ. შენგელიას დისერტაციის („ტაო-კლარჯეთის შესწავლის ისტორია“, ხელმძღვანელი აკად. როინ მეტრეველი, ოფიციალური ოპონენტები აკად. ზ. ალექსიძე და პროფ. გ. ლორთქიფანიძე) დაცვისას, ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, 2005 წელს. ამ ვერსიის საწინააღმდეგო მოსაზრება საბჭოს არცერთ წევრს არ გამოუთქვამს.

შატბერდის ჩვენეულ იდენტიფიკაციას იზიარებს ტაო-კლარჯეთის ცნობილი ავსტრიელი მკვლევარი, დოქტორი ბრუნო ბაუმგარტნერი, რომელიც ამ საკითზე უკვე მრავალი წელია მუშაობს. თავისი პოზიცია მან დააფიქსირა „კავკასიის ბიზნესის სკოლის“ სამეცნიერო კონფერენციაზე, ლიკანში, 2005 წ.

შატბერდს ოქუმიშლართან მდებარედ მიიჩნევს ტაო-კლარჯეთის ახალგაზრდა თურქი მკვლევარი ფ. ბაირამი.⁷¹

მოყვანილი არგუმენტები და მეცნიერთა მოსაზრებები აგარასთან არსებული დღემდე უსახელო ნამონასტრალის შატბერდთან იდენტიფიკაციის საშუალებას გვაძლევს.

---

⁷¹ F. Bayram, Artvin'deki Gürcü Manastırları (Rahip Grigol Handzta Dönemi), n. 12, გვ. 110-115.

შატბერდის კვლევის პირსაქმები

შატბერდის მონასტერი ძალიან დაზიანებულია და მისი ნანგრევები ყრია მთავარი ტაძრის ტერიტორიაზე. ტაძარს მთლიანად შემოძარცული აქვს პერანგი, ოდნავ უკეთეს მდგომარეობაშია სკრიპტორიუმი.

დღეს, თურქეთის რესპუბლიკასთან საქართველოს კეთილშობილური ურთიერთობისა და საზოგადოების მხრიდან ტაო-კლარჯეთის თემის მიმართ ინტერესის გაზრდის პირობებში, შესაძლებელია მოეწეოს ერთობლივი, ქართულ-თურქული სამეცნიერო ექსპედიცია, რომელსაც მონასტრის შესწავლის, აზომვისა და გათხრების ჩატარების საშუალება ექნება.

შატბერდის მონასტრის განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო შესაძლებელია მისი გამოკვლევით დაინტერესდნენ, აგრეთვე, შესაბამისი საერთაშორისო ორგანიზაციებიც.

ამისათვის კი საჭიროა როგორც სახელმწიფოებრივი სტრუქტურების, ასევე მეცნიერთა და მეცენატთა ერთობლივი ძალისხმევა.

შატბერდის მეცნიერულმა შესწავლამ, შესაძლებელია, მრავალი მნიშვნელოვანი აღმოჩენის მოწმე გაგვხადოს.

SHATBERDI MONASTERY

Materials, Identification, Prospects of Studies

The present work comprises the materials on Shatberdi the Blessed Virgin Monastery and deals with the issues of its identification and the prospects of studies.

The first version of the work was published in 'Historical Articles' V, 2004 - collected scientific articles of Chair of History at Ilia Chavchavadze Tbilisi State University of Languages and Culture.

Shatberdi Monastery (known as a great lavra) - built in the 9th century by Grigol of Khandzta with assistance of Bagrat I Kuropalates, once one of the most prominent religious and educational centres with such outstanding scholars and scientists as Ioanne-Zosime, Mikhail Modrekili and Giorgi Mtatsmindeli living and working - is located on the south-west of Artanuji (at present within the Republic of Turkey). The oldest of all the extant manuscripts of "Convert of Kartli", Gospels of Adishi, Jruchi, Parkhali were copied (Shatberdi Collection) in Shatberdi; the manuscripts are kept at the Museum of Georgian Antiquity and Virtu.

From the 11th century in general and from the 16th in particular the religious and cultural centres in Tao-Klarjeti and Kola-Artaani fell into decay, for they (Tao-Klarjeti and Kola-Artaani) were seized by the Ottoman Turkish Empire.

During the Arab dominance in central Kartli the cultural and political center of Georgia was shifted closer to Byzantium, to Klarjeti. Because of the special standing in the history of Georgia the monasteries built or renovated by Grigol of Khadzti and his disciples in the VIII-IX centuries, in particular 12 cloisters of Klarjeti - out of which Shatberdi Monastery deserves a special mention - are known as "Georgian Synai".

However, from the 19th century exploration of old and almost forgotten Georgian Christian architectural monuments started afresh, for the regions of Arvin, Artaani and Karsi (ex-territories of Tao-Klarjeti and Kola-Artaani) as well as the rest of Georgia became a part of Russian Empire. Expeditions were taken into these historic parts of Georgia under the auspices of Russian Academy of Sciences and Archeological Society. The members of the expeditions were: Countess Pr. Uvarova, Academician D. Bakradze, A. Pavlonov, N. Marr, E. Takaishvili, Colonel G. Kazbegi and many others. Later the materials of the expeditions made getting on the tracks of famous churches and monasteries possible however, Shatberdi still remained unidentified.

History of the problem of Shatberdi location:

After his expedition of 1879, Georgian archeologist and historian, member of Petersburg Academy of Sciences Dimitri Bakradze (1826-1890) put forward the following idea: ‘We could suppose Lodis-kana (Doliskana) is the same Shatberdi. However, after travelling in the region I got convinced that the name has been lost’.⁷²

It is common knowledge nowadays that Doliskana is one of the Klarjeti monasteries built later in the 10th century.

Another supposition was put forward by eminent Georgian historian Tedo Zhordania (1854-1916). “.....Iskhani was a neighboring monastery to Parkhali and... most probably of Shatberd – Khandzoeti as well... The fact that Monk Ioanne endowed Parkhali with a manuscript written in Shatberdi suggests Shatberdi was not far from Parkhali”⁷³

---

⁷² დ. ბაქრაძე, ვახუშტი, საქართველოს ისტორია (განმარტებული... დ. ბაქრაძის მიერ), ტფილისი, 1885, გვ. 130.

⁷³ თ. ჯორდანია, ქრონიკები, ტ. 1, ტფილისი, 1892, გვ. 98.

In 1890 Tedo Zhordania met Grigol Gurieli, the man with a thorough knowledge of Meskheti region, who informed him that the village of Shakhbedi was located on a hill in the Chorokhi gorge...⁷⁴

Thus, according to T. Zhordania Shatberdi must be located between Artanuji and Parkhali.

In 1904 prominent orientalist, Academician at Petersburg's Academy of Sciences, Niko Marr (1865-1934) organized an expedition to explore Tao-Klarjeti. Niko Marr identified the ruins of a monastery complex in Kvemo Porta (Y. Porta) with Shatberdi: "Here (in Y. Porta) my first impression was - I was in the old cloister of Shatberdi... Despite its later facing I felt I was in the old cloister – Shatberdi... the reality of the past of this remote corner seemed so close that I would not have been surprised to see Grigol of Khandzta, who would have answered the question which had brought me here: where is Shatberdi? ... The terrain is not plane in Shatberdi (from now on I will call Kvemo Porta this way). Each of the constructions and even gardens would need a terrace".⁷⁵

Equitime Takaishvili, (1863-1953) the Academician at Georgian Academy of Sciences, explored Tao-Klarjeti and Kola-Artaani on three occasions and shared Niko Marr's point of view – he considered Kvemo Porta Monastery to be Shatberdi.⁷⁶

However, it has already been corroborated that the Monastery in Kvemo Porta is Khandzta.

In 1845 at Jerusalem Patriarchate library N. Chubinashvili found a manuscript dating back to the 12th century, a piece of Georgian Hagiography "The Life of Grigol of Khandzta" written by Giorgi Merchuli in 951. In 1902 Nicko Marr gave a detailed description of

---

⁷⁴ თ. ჯორდანიას, ქრონიკები, ტ. 1, ტფილისი, 1892, გვ. 97.

⁷⁵ Н. Марр. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию. МАК. вып. VII, С.Пет. 1911, гв. 139

⁷⁶ ე. თაყაიშვილი, ემიგრანტული ნაშრომები, ტ.1, „სამუსულმანო საქართველო“, „მეცნიერება“, თბ., 1991, გვ. 220.

the manuscript and published its scientific version,⁷⁷ which still remains primary and the most trustworthy source of solution to the problem of Shatberdi identification. The work highlights three episodes pointing to the location of Shatberdi monastery.

I. The route taken by Grigol of Khandzta and the families of the Principals to visit the cloisters: "...He (Grigol of Khandzta) led and guided the nobles (Bagrat I and his brothers) and brought them to Shatberdi first ... Upon leaving Shatberdi the nobles ... arrived at Jmerki and Berta and Daba... Opiza... and pursued the course to Khnadzta... visited Midznadzora, Tskarostavi, Baretelta...

II. The location of Shatberdi in relation to the other monasteries: "Shatberdi is a bit farther from all the other eleven cloisters..." Thus, it stands aloof from the others.

III. Arable land and pastures near Shatberdi (Khandzta) "...Ashot Kuropalates endowed Shatberdi with Arabic land and pastures"

In 1954, having scrutinized the writing, outstanding Georgian philologist and scholar Pavle Ingorokva (1893- 1976) put forward a hypothesis in his work "Giorgi Merchuli" maintaining that Shatberdi Monastery was located on the west of Artanuji, nearby Shagora.⁷⁸

Unfortunately, the honored patriot was devoid of an opportunity to examine the hypothesis more closely as from the 20s of the 20th century ex-Tao-Klarjeti was a part of Turkey while the rest of Georgia was a Soviet Republic. The fact prevented Georgian scholars and scientists from exploring this ancient part of Georgia.

From the 50s of the 20th century Western scientists - Wakhtang Djobadze, French explorers Drs. J. and M. Tayers, Austrian scientist Dr. Bruno Baumgartner and others were given exclusive right to explore Georgian historic heritage on the territory of Tao-Klarjeti

---

77 P. Peeters, *Hostories monastiques géorgiennes*, AB, XXXVI-XXXVII, 1923.

78 პ. ინგოროკვა, გიორგი მერჩული, თბ., 1954, გვ. 316-318

and Kola-Artaani. Dr. Wakhtang Djjobadze expressed strong interest in Shatberdi monastery: “Exploring the gorges of Artanuji and Imerkhevi I have not yet discovered any trace of ruins of a monastery which could be identified with Shatberdi. Thus, the only monastery corresponding to the mentioned route (the journey of Grigol of Khandzta and Principals to Klarjeti cloisters) is apparently the place known as Eni-Rabath today... the argument against identification of Shatberdi with Eni-Rabath is its plan and structure according to which it (Eni-Rabath) was built in the middle of the 11th century...All the Monasteries built by Grigol of Khandzta were reconstructed later; Eni-Rabath must have been no exception ...”⁷⁹

Since the 90s of the 20th century when Georgia won independence from the USSR and adopted amicable relations with Turkey a new generation of Georgian scientists and scholars launched energetic exploration of Artvin, Ardahan, Kars, Erzerum, historic Tao-Klarjeti and Kola-Artaani. Scientific expeditions were mounted and informative as well as scientific literature was published on the architectural monuments of Georgian origin.

Doctor of Arts David Khoshtaria shared the same opinion about Shatberdi location in Eni-Rabath. He wrote: “Eni-Rabath fully corresponds to the data given in “The life of Grigol of Khandzta”; if we assume that Shatberdi was situated here we would think that the Kings moving from Artanuji travelled 10km. upwards in the Artanujistskali gorge, visited the monastery, then went back and pursued to Imerkhevi. Eni-Rabath church is situated in the spectacular gorge... with Arabic lands and pastures... Thus, we could assume that Shatberdi was located on the spot of Eni-Rabath... In any case, there are no other ruins of a monastery nearby Artanuji (and in Klarjeti in general) that could be considered as the “great lavra”. Shatberdi was a large cloister with a solid church, a refectory, a scriptorium, cells and other edifices, all of which could not have vanished without leaving any trace. Provided Eni-Rabath is not Shatberdi there must be at least some remains of the solid monastery,

---

⁷⁹ W. Djjobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti and Šavšeti*, Stuttgart, 1992.

however, no explorers or scholars of the 19th-20th centuries have ever mentioned them.⁸⁰

The identity of Shatberdi monastery and Eni-Rabath does not only oppose the well-founded view of Pavle Ingorokva and T. Zhordania but also does not correspond to the route taken by Grigol of Khandzta and Bagrat's family as the route in this case seems to be quite irrational. Going back and forth along the same road does not seem reasonable or sensible. In any case it does not "exactly" coincide with the facts.

Above all on August 19, 2004 we discovered a large cloister with a massive church, cells and other edifices on the west of Artanuji. In the summer of 2004, with financial support of "Kartu Group" and "Gia Kavtaradze and Partners", Victoria Shtorm (the Ukraine) and Temur Khutsishvili first and in October 2004 Kakha Shengelia, Shalva Machavariani, Mariam Tsibadze with other employees of the Caucasus School of Business (Caucasus University) discovered, measured and took photos of a big monastic building on the west of Artanuji in the deep gorge between the villages of Agara (Ağillar) and Boselta (Okumuşlar).

Turkish explorers were aware of the existence of church ruins. According to Osman Aytakin: "We don't have any information about Okumushlari (Boselta) village church. Presumably it is a medieval church built during the Bagrationis' reign".⁸¹

In 1995, Turkish scientist, Dr. Mine Kadiroglu described the ruins of the monastery at Şarbet, nearby Boselta fortress, modern Okumuşlar: "there is a refectory and a church; however, none of the other parts can be identified, for they are so much ruined. On the north-west of the monastery there is a fortress of Boselt-Kale (Boselta)". Further,

---

⁸⁰ დ. ხოშტარია, შატბერდის (ენი-რაბათის) ეკლესია და კლარჯეთის არქიტექტურის მხატვრულ-ისტორიული პრობლემები, სადოქტორო დისერტაცია. თბილისი, 2004, გვ. 66.

⁸¹ Aytakin, Osman "Ortaçağ 'dan Osmanlı dönemi sonuna kadar Artvin "deki mimari eserler", Ankara, Kültür Bakanlığı, 1999. p. 281.

Dr. Kadiroglu draws the following conclusion – ‘supposedly, Sharbeti dates back to the period described by Giorgi Merchuli. Opiza, Tskarostavi and the church on the north to Parekhi have a lot in common with Sharbeti. Basing on the above we could suppose that Sharbeti was built in the first half of the 9th century... We dare identify Sharbeti with Shatberdi.

Unfortunately, in 1995 Georgian and Turkish explorers and scientists were unable to exchange information, which was why the authors of the present work were not familiar with the work of Dr. Kadiroglu and arrived at the same conclusion on their own.

Another Turkish scientist F. Bairam considers the monastery nearby Okumushlar to be Shatberdi.

We also believe that namely the ruins near Agara are Shatberdi. We base our assumption on the following arguments:

Provided Shatberdi is near Agara the route taken by Grigol Khandzteli and the members of the Royal family becomes pretty rational. They would not have had to travel back and forth as Jmerki is the nearest cloister from here.

The map clearly shows Shatberdi stands really a bit farther from all the other monasteries; In this case the second episode from "The life of Grigol of Khandzta" seems to be true.

Even at present, nearby the ruins of the monastery between the villages of Agara and Vaziskhevi one kilometer of irrigated, flourishing arable land is stretched. Furthermore, the village of Boselta (Cattle-shed) (Okumuşlar) is close to the ruins, which suggest existence of cattle-sheds nearby. These data are in accord with the third episode given above.

Thus, if we assume that Shatberdi Monastery is located nearby Boselta the fact will be in compliance with the text of "The life of Grigol of Khandzta".

We discovered and measured roughly a solid monastery complex near Agara. (Still survived)

- a) a large, cruciform monastery with the size 26.4x 17.6.m.; The height of the alter apses is 6-7 m;
- b) the refectory (scriptorium) 23.2 x 18 m.
- c) the cell 4 x 6 m; (two walls have survived);
- d) remains of the cell (only a corner of 4 m. in height);
- e) a place made even, size 30 x30 m.

Having studied the approximate measures and photos of the building Doctor of Arts Dimitri Tumanishvili believes the monastery was built in the IX-X centuries. According to his manuscript, which is not yet published: the wall structure and facing "... suggest they must have been built in the X century... according to Giorgi Merchuli the monastery was reconstructed and renovated in the early X century".

The fact that the name Boselta, Okumuşlar in modern Turkish, means "the dwelling place of educated people" can be considered an echo of historical memory (this view was put forward by Academician Mariam Lortkipanisdze in one of informal conversations with Mr. Temur Khutsishvili).

At present local people call the gorge, where the ruins of the monastery are located, "SHARBET" ("Şarbet"); the similarity with "Shatberd" might be accidental but still worth mentioning.

A consideration by Ivane Djavakhishvili deserves a special mention: "Agara is also a Geographical name" which was very important, as it is likely that "Agara" was also linked with the village. "The Life of

Grigol of Khandzta' tells that Ashot Kuropalates "...endowed Khandzta with Shatberdi territory as a resort (Agaraki)"⁸²

The toponym "Shatberdi" is a compound word consisting of two parts "Shat" and "Berdi". "Berdi" *b[h]erǵ[h] - in Endo-European (for instance, old German burg, Armenian burgn) as well as in certain Oriental non-Endo-European languages (for example Urartuan -burgana, Syrian - būrgā) means "fortress".⁸³

These linguistic data might suggest that the remains of the monastery are to be found near the FORTRESS.

The above arguments enable us to identify Shatberdi with the nameless ruins of the monastery nearby Agara.

Academician D. Muskhelishvili and Doctor D. Berdzenishvili share our opinion. They believe 'the data given in "the Life of Grigol of Khandzta" correspond to the authors' view. (This is an extract from not yet published report by D. Berdzenishvili, written in 2006).

The same idea was put forward in his thesis by Dr. Kakha Shengelia in 2005 ('The History of Exploration of Tao-Klarjeti' – supervisor Academician R. Metreveli, opponents: academician Z. Aleksidze and Professor G. Lortkipanidze). The idea was accepted by all the members of the Board at Tbilisi State University.

Austrian scientist Dr. Bruno Baumgartner, an outstanding explorer of Tao-Klarjeti region, adheres to our opinion. He officially approved our view at the scientific conference of the Caucasus School of Business in Likani, in 2005.

---

⁸² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1983, გვ. 15.

⁸³ Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, 1984, стр. 744 – 745.

The monastery is dilapidated and ruins are scattered round the territory of the principal monastery. Revetment is completely lost, while the scriptorium is in a better state.

At present, when Georgia and Turkey have friendly relations and the interest of the general community towards Tao-Klarjeti has significantly increased organization of international scientific expedition in the region has become feasible. The expedition will measure and excavate the territory.

Due to its special significance Shatberdi may draw interest of the corresponding international organizations.

Close studies of Shatberdi Monastery may as well lead to other more important discoveries.

PHOTO CREDITS

Temur Khutsishvili, Victoria Shtorm, Kakha Shengelia, Shalva Machavariani, Mariam Tsibadze, Manana Aspanidze.

FRONT COVER:

Apse of the alter of Blessed Virgin Monastery; southern porch;
on the hill - Fortress of Boselta

BACK COVER:

The southern porch of Shatberdi Blessed Virgin Monastery.

TRANSLATOR:

Khatuna Basilashvili

სარჩევი
CONTENS

შატბერდის ღვთისმშობლის მონასტრის
დაარსების ისტორია 5

შატბერდი – მწიგნობრობის დიდი კერა 8

შატბერდში მოღვაწე მამები 13

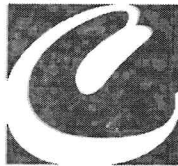
სამონასტრო ცხოვრების მოშლა სამხრეთ-დასავლეთ
საქართველოში 16

შატბერდის მონასტრის ლოკალიზაციის
მცდელობა XIX-XX სს-ებში 17

შატბერდის მონასტრის იდენტიფიკაცია 25

შატბერდის მონასტრის არქიტექტურული
კომპლექსის კვლევის პერსპექტივები 31

Shatberdi Monastery - Materials,
Identification, Prospects of Studies 32

ლაიბექა კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობაში
მისამართი: კოსტავას ქ. №77
ელ-ფოსტა: info@cu.edu.ge